

Zgrada starog vodovoda u Splitu : integralna konzervatorsko-muzeološka studija zgrade starog vodovoda

---

Belamarić, Joško; Nikšić, Goran; Šverko, Ana

Authored book / Autorska knjiga

Publication status / Verzija rada: **Published version / Objavljena verzija rada (izdavačev PDF)**

Publication year / Godina izdavanja: **2022**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:254:791517>

Download date / Datum preuzimanja: **2024-09-28**

Repository / Repozitorij:

[PODEST - Institute of Art History Repository](#)

INTEGRALNA KONZERVATORSKO-MUZEOLŠKA STUDIJA ZGRADE STAROG VODOVODA

STARI VODOVOD

INSTITUT ZA POVIJEST UMJETNOSTI

INTEGRALNA
KONZERVATORSKO-
MUZEOLOŠKA
STUDIJA
ZGRADE
STAROG
VODOVODA

k.č. 4709/1 K.O. Split,
Ulica Domovinskog rata, Split

Autori:

Dr. sc. Joško Belamarić

Dr. sc. Goran Nikšić

Dr. sc. Ana Šverko

Izvršni urednik:

Tomislav Bosnić

Fotografije arhivske građe:

Živko Bačić

Lektura:

Mirko Sardelić

Grafičko oblikovanje:

Damir Gamulin

Izvršitelj:

Institut za povijest umjetnosti

Voditeljica istraživanja:

Dr. sc. Katarina Horvat - Levaj

Naručitelj:

Grad Split

Institut za povijest umjetnosti

2022.

Sadržaj

INTEGRALNA KONZERVATORSKO-MUZEOLOŠKA STUDIJA ZGRADE STAROG VODOVODA

k.č. 4709/1 K.O. Split, Ulica Domovinskog rata Split

Uvodna napomena 4

1.0	POVIJEST VODOVODA I ZGRADE	6
1.1	Povijest splitskog vodovoda od antike do danas	7
1.2.	Ekonomsko-političke i urbanističke prilike u Splitu sredinom 19. stoljeća	23
1.3.	Splitski vodovod u 19. stoljeću	32
1.4.	Motivi obnove Dioklecijanovog vodovoda	40
1.5.	Neki ključni protagonisti	44
1.5.1.	Vicko Andrić	44
1.5.2.	Antonio Bajamonti	48
1.5.3.	Giacomo Antonelli	52
1.5.4.	Francesco Locati	54
1.6.	Zgrada-rezervoar: forma i funkcija u prostornom i vremenskom kontekstu	56

1.6.1.	Urbanistički i arhitektonski značaj	56
1.6.2.	Funkcija zgrade u arheološkom i urbanističkom kontekstu	61
1.6.3.	Medaljon s portretom cara Dioklecijana na zgradi s rezervoarom	66
2.0	STANJE ZGRADE VODOVODA I KONZERVATORSKE SMJERNICE ZA OBNOVU	71
2.1.	Izvorno i zatečeno stanje građevine	72
2.2.	Konzervatorske smjernice za izvedbu zaštitnih i prezentacijskih radova građevine	93
2.3.	Programska shema i scenariji korištenja s obzirom na vlasničke odnose	97
3.0	MUZEOLOŠKA KONCEPCIJA	98
3.1.	Prijedlog glavnih tema i ciljeva Muzeja	99
3.2.	Muzeji vode u Europi i suvremeni muzeološki koncepti	101
3.3.	Prostor i postav: koncept muzealizacije građevine	109
	Bibliografija	111

Uvodna napomena

Integralnu konzervatorsko-muzeološku studiju neoklasicističke zgrade vodovoda naručio je Grad Split od Instituta za povijest umjetnosti, kako bi na jednom mjestu dobio potrebne preporuke i za konzervaciju same povijesne građevine (iza čijih je fasada „skrivena“ vodosprema), i za njezinu muzealizaciju. Konceptciju novog Muzeja vode u ovoj građevini željeli smo ovom studijom postaviti s nekoliko jasnih postavki. Ponajprije, zgradu treba tretirati kao samosvojan spomenik, artefakt po sebi. Umjesto da u njezin skućeni prostor pokušavamo smjestiti materijalno i sadržajno fragmentiranu priču, koja se može smjestiti u bilo koji drugi prostor, prepoznali smo je kao idealnu točku u kojoj se povezuje priča o karakterističnoj lokalnoj geomorfologiji i vodi u prostoru u podanku Mosora i Kozjaka, od izvora Jadra do Splita, s pričom o organiziranju vodoopskrbe na ovim prostorima od vremena izgradnje Dioklecijanovog akvedukta do njegove obnove u ozračju specifičnih povijesnih okolnosti sredinom druge polovine 19. stoljeća, a sve to u markantnoj neoklasicističkoj zgradi čije izvorno funkcioniranje treba zorno objasniti posjetiteljima, oblikujući sadržaj i postavu budućeg muzeja prema standardima suvremene međunarodne muzeološke prakse. Među svjetskim primjerima posvećenima ovoj tematici izdvajaju se muzeji koji se nalaze u autentičnim vodospremama i sličnim objektima, te oni posvećeni antičkim vodovodima. Ekološka i topografska dimenzija pritom je neizostavna. Prostor zgrade splitskog vodovoda omogućuje logičnu sintezu ovih triju tema.

Temeljem već obimne stručno-znanstvene bibliografije, reinterpretacijom postojećih pogleda uz analizu brojnih izvornih nacrtata, u studiji se donosi pregled povijesti splitskog vodovoda s posebnim osvrtom na događaje u 19. stoljeću koji su doveli do gradnje zgrade vodospreme upravo na ovom mjestu. Naročita pažnja posvećena je prezentaciji same zgrade te znanstveno utemeljenom pristupu multimediji, koja se nameće kao logično rješenje u prostoru ovako zamišljenog sadržaja i forme, a da već za pet ili deset godina ne djeluje zastarjelo.

S obzirom na sadržajnu strukturu budućeg Muzeja koja se ovom studijom nudi, kao i na upute za muzealizaciju zgrade s pažnjom prema visokovrijednom spomeničkom ambijentu u čijem se okviru ona danas nalazi, uputno je da se za ovaj zadatak pokuša prije svega osigurati povoljna vlasnička struktura prostora koji bi trebalo privesti javnoj kulturnoj namjeni, a zatim da se prema postavkama ove studije angažira visokokvalitetan stručni i projektantski tim koji bi osigurao da Grad Split dobije suvremeni, internacionalno relevantni Muzej vode, za što postoje sve pretpostavke.

Ana Šverko

1.
POVIJEST
VODOVODA
/
ZGRADE

1.1 Povijest splitskog vodovoda od antike do danas

Svaki rimski akvedukt svojevrsni je integral krajolika u kojemu je građen: povezuje naplov, izvor i prostore do kojih seže njegova ramifikacija, a u samim gradovima – fontane, česme, nimfeje, terme. Akvedukti su impresionirali suvremenike kao i nas danas. Kasnoantički pisac, gramatik i teolog Kasiodor piše u povišenom tonu:

„Konstrukcija rimskih akvedukata je zapanjujuća, koliko je jedinstveno dobročinstvo vode. Kroz njih žubore vode, kao po umjetnim planinama; kameni kanali toliko godina su nosili huk voda, da se mogu smatrati prirodnim koritom rijeka. Štoviše, dok se planinska korita erozijom mijenjaju i nestaju, ta djela starih traju vječno, ukoliko se s pažnjom održavaju“.¹

Za Kasiodora, Aqua Claudia u Rimu bogatstvom i značajem nadilazi čak i egipatski Nil.

U svakom uopćenom govoru o antičkim akveduktima, ispravno se ističe da su oni s geodetsko-inženjerskog, sanitarnog, te juridičko-urbanističkog gledišta osobito karakterističan plod rimskog organizacijskog genija.² Hadrijanov vodovod stare Kartage, s trasom dugom 80 kilometra i s kapacitetom od oko 30 milijuna litara na dan, može se smatrati jednim od svjetskih čuda svih

1 Ferdinand Gregorovius, *Storia della città di Roma nel medioevo*, Sv. 1, Torino, 1973.: str. 159.

2 Boris Ilakovac, *Rimski akvedukti na području sjeverne Dalmacije*, Zagreb, 1982.: str. 5.

vremena.³ U pogledu ovakvih veličanstvenih projekata Rimljani su nadaleko nadmašili skromne grčke i helenističke vodovode. Već 312. pr.n.e. glasoviti graditelj ceste Rim – Kapua (*Via Appia*) Apije Klaudije Kras sagradio je prvi rimski akvedukt, po njemu nazvan – Aqua Appia. No, na visinu Kapitola – unatoč protivljenju sibilinskih knjiga – vodu je prvi podigao tek pretor Marcije Reks koji je odobrenjem Senata podigao treći akvedukt dug 91 km – Aqua Marcia, 144. pr.n.e., nakon razorenja Kartage. Tom su prigodom u Rimu po prvi put upotrijebljeni olovni sifoni. Njegova izgradnja stajala je 180 milijuna sestercija, odnosno gotovo 15 tona čistog zlata. Posljednji, jedanaesti rimski akvedukt – Aqua Alexandrina – sagradio je Aleksandar Sever 226. n.e.⁴

Od Augustova doba, služba održavanja akvedukata je reorganizirana pod izravnom carevom paskom. Kuratori (od Klaudija im je na čelu *Procurator aquarum*; od Septimija Severa – *Curator aquarum et miniciae*, a od Konstantina – *Consularis aquarum* ili *Consularis aquarum et miniciae*)⁵ su najvećma brinuli oko nezakonitih priključaka, o instaliranju mjernih cijevi (*calix*) na razdjelnim bazenima

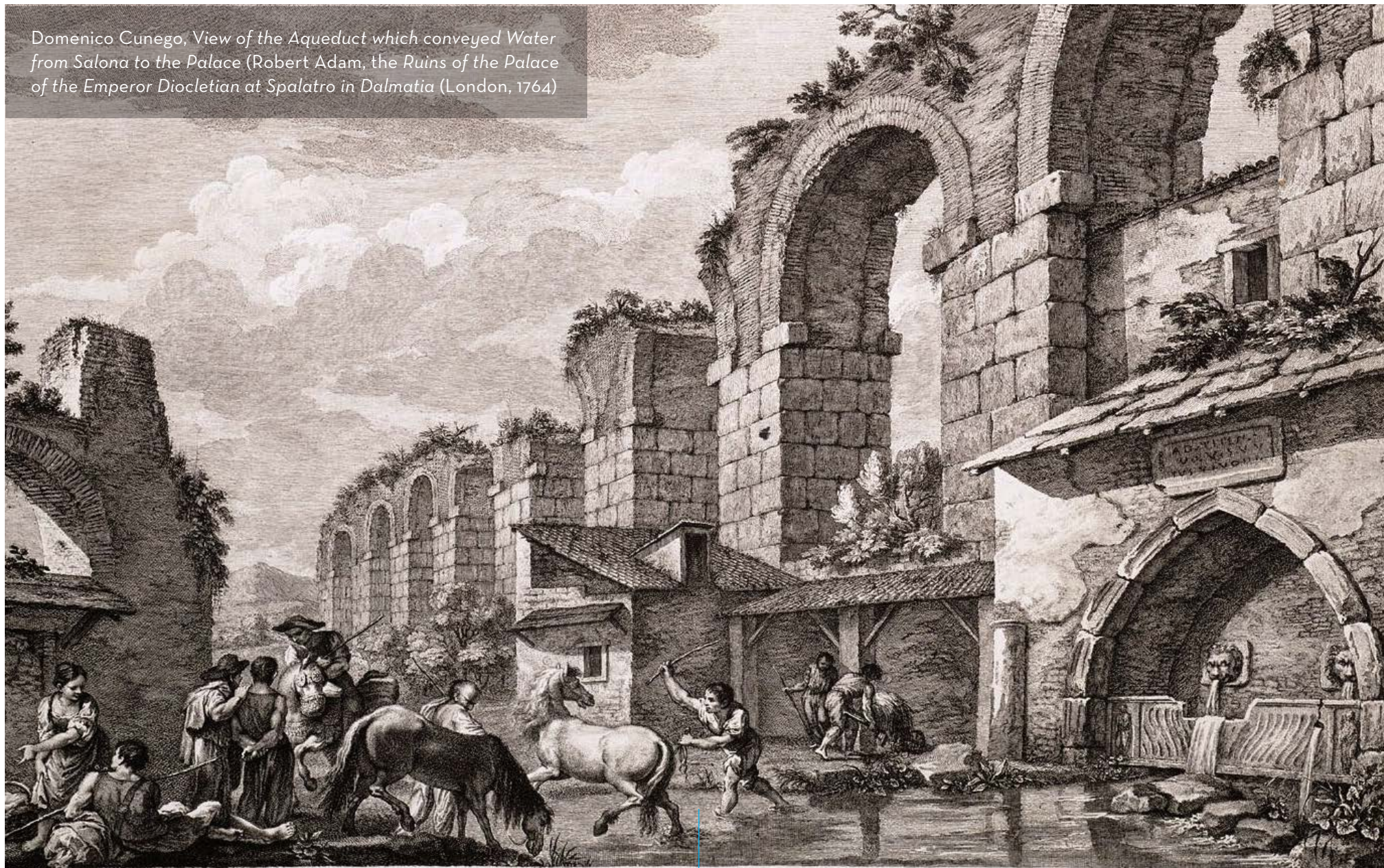
3 Barry W. Cunliffe, *Rome and her Empire*, Maidenhead, 1978.: str. 131; vidi i Friedrich Rakob, „L'aqueduc de Carthage“, *Les dossiers d'archéologie*, Vol. 38, 1979., te na istom mjestu: Victor Lassalle, „Le Pont du Gard et l'aqueduc de Nîmes“, te Hans Eschebach, „Pompei, la distribution des eaux dans une grande ville romaine“.

4 Thomas Ashby, *The Aqueducts of Ancient Rome*, Oxford, 1935.: str. 320.

5 Ilakovac: str. 18.– Na jednom salonitanskom ulomku spominje se Curator aquarum i Curator miniciae, što se odnosi vjerojatno na istu osobu, po svoj prilici konzularnog ranga – A. Betz, „Neuen Inschriften aus dem römischen Dalmatien“, u: *Abramićev zbornik*, Sv. 2, Split, 1957.

Domenico Cunego, *View of the Aqueduct which conveyed Water from Salona to the Palace (Robert Adam, the Ruins of the Palace of the Emperor Diocletian at Spalatro in Dalmatia (London, 1764)*

(*castellum divisorium*) – za što je formirana ekipa obrtnika – *familia aquariorum publica* (skraćeno: Aquarii). Oko raznovrsnih vodovodnih konstrukcija u pravilu je uspostavljena zaštitna zona široka sa svake strane izvan grada 15 stopa (444 cm), a unutar grada 5 stopa. Čitav zaštitni prostor trebao je biti slobodan od stabala i privatnih gradnji da bi bio prolazan za carsku ekipu koja bi eventualno trebala raditi na nekom popravku ili čišćenju. Kazne za prekršitelje i one koji bi namjerno onečistili vodu u javnom zdencu iznosile su čak 10.000 sestercija (0,7 kg zlata)!⁶

Širokom upotrebom arkada (*opus arcuatum*) nošenih visokim nosačima, Rimljani su riješili problem prijelaza akvedukata preko dolina, izbjegavši skupe i nesigurne sifone. Na tzv. „Vražjem mostu“, nosač gravitacijskog kanala lionskog akvedukta visok je čak 49 metara. Za usporedbu, najviši nosač Dioklecijanovog vodovoda na „Suhom mostu“ na Dujmovcu visok je 16,5 metara, a najviši nosač akvedukta rimskog Zadra, u neposrednoj blizini jugoistočnih bedema, imao je oko 10 metara.⁷ Vitruvije osobito upozorava da kod zidanih kanala rad mora biti što čvršći, a nagib pažljivo kontroliran. „Neka korito potoka ima pad od najmanje četvrtine stope na stotinu stopa“, dakle ne manji od dva i po centimetra na svakih deset metara, a „naprava se mora urediti da sunce što manje dolazi do vode“.⁸

6 Ilakovac: str. 21.

7 Ibid.: str. 14.

8 Vitruvije, *Deset knjiga o arhitekturi*, Zagreb 1997.: str. 166.

Otkriće vodootporne vapnene žbuke (*opus signinum*) omogućilo je napuštanje uskih keramičkih cijevi i gradnju gravitacijskih kanala povećanog poprečnog presjeka. U daljnjem razvoju konstrukcije akvedukata počele su se izgrađivati brane s ustavama, ugrađivati velike vodospreme s komorama za taloženje mulja (*castella limaria*) koji se slijevao nakon dugotrajnih kiša, te razdjelnici (*castella divisoria, dividicula*), uz ostalu raznovrsnu vodovodnu armaturu (cijevi, slavine, kotlovi...).⁹ Vitruvije navodi tri načina dovođenja vode: zidanim kanalima, olovnim i keramičkim cijevima, ali iznosi razloge protiv olovnih cijevi, uzimajući za primjer majstore u ljevaonicama olova. „Oni su u licu posve blijedi. To je zato što se iz olova kad ga tope i salijevaju para sliježe na članke tijela, izgara ih iz dana u dan i oduzima snagu krvi u njihovim udovima. Zato je očito kako vodu treba što manje dovesti olovnim cijevima, ako hoćemo da bude zdrava. Da je bolji okus vode iz glinenih cijevi, pokazuje nam to svagdašnji život. Ljudi se, iako imaju stolno srebrno posuđe, služe ipak glinenim zbog svježega okusa.“¹⁰

Izgradnja akvedukata poticala je višestruku korist – navodnjavanje polja i pogon mlinova, razvoj praonica, bojadisaonica i sukna, podizanje javnih zdenaca, fontana i vodoskoka, termi, privatnih kupki. Plinije Stariji odustao je od brojenja (blizu tisuću) kupališta koja su postojala u Rimu njegova vremena. U gorostasnim prostorima carskih termi ne treba, dakako, tražiti samo hladne,

9 Ilakovac: str. 15.

10 Vitruvije: str. 167.

mlačne i tople kupke, prostore za suho znojenje i masažu, stadione, vježbališta i sobe za odmaranje, nego i trjemove s nizovima dućana, perivoje, knjižnice, čak i muzeje. Najbolje su sačuvane Dioklecijanove terme, na 13 hektara površine, u čijim su ruinama danas smješteni Arheološki muzej, Michelangelova bazilika sv. Marije od Anđela i oratorij sv. Bernardina, dočim se divovska eksedra raspoznaje u zakrivljenoj liniji trga koji nosi njihovo ime. Terme su svojim blještavim sjajem bile velebna palača rimske Vode, ali i palača puka o kojoj sanjaju današnje demokracije – veli Carcopino pred šezdesetak godina – gdje su Rimljani mogli svoju propast odgoditi još za nekoliko naraštaja povratkom na drevni ideal iz kojeg je u prošlosti proizašla njihova veličina, ideal koji sumira Juvenalova maksima o zdravom duhu u zdravom tijelu.¹¹

Kao i posvuda gdje je sezalo rimsko osvajanje, tako i municipiji na današnjoj hrvatskoj obali gotovo u pravilu imaju akvedukte. U nas je onaj pulski poznat manje po očuvanim tragovima a više po natpisu koji govori kako je Lucije Menacije Prisk, sin Lucijev, pokrovitelj kolonije, o svom trošku doveo vodu Augustu u gornji i donji dio kolonije (Pule) i platio 400.000 sestercija za njezino održavanje. Natpis govori da je bila riječ o zahvatu proširenja već postojećeg akvedukta, tijekom 2. stoljeća.¹² Osam registriranih akvedukata na području sjeverne Dalmacije podrobno je opisao Boris Ilakovac u jednoj od najizvornijih arheoloških monografija u nas. Akvedukt u Burnumu sagradile su rimske legije. Pet ih je

11 Jérôme Carcopino, *Rim u razdoblju najvišeg uspona carstva*, Zagreb, 1981.: str. 264.

12 Mate Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb, 1976.: str. 117, 307.

bilo sagrađeno za municipije (Aenona, Cissa, Novalja, Asseria, Scardona), a čak dva za koloniju Jader. Vodovod su imali i Fulfinum (Omišalj na Krku), Rab, pa Aequum, te Epidaurus na jugu.¹³ Jedan natpis s Garduna (Tilurium) govori da je za taj legijski garnizon oko 150. godine Osmo kohorta dobrovoljaca podigla „toranj za podizanje vode“ (*turrem ad aquam tollendam*).¹⁴

Salona je već u Augustovo doba dobila vodovod s tri kilometra udaljenog vrela Jadra. Kanal je bio postavljen pod zemljom i iznad nje, paralelno s gradskim zidom ili čak unutar njega. Ostaci vodovoda u Saloni pokazuju da se njegov uistinu obilan dotok, u padu s visine bedema, mogao kontrolirati slavinama, s različitim kombinacijama zatvaranja pojedinih traktova. Jedan nimfej nalazio se kod Porta Caesarea, a drugi je otkriven malo dalje uz sjeverni bedem najstarije gradske jezgre.¹⁵

Vjerojatno nijedan od dalmatinskih vodovoda nije građen prije početka Carstva. Najmlađi je dao izgraditi Dioklecijan za svoju splitsku palaču. Više puta se isticalo kako je Dioklecijanov vodovod zadnji, odnosno najmlađi carski vodovod uopće. Istina je, međutim, da je Konstantin podigao akvedukt u Konstantinopolu za koji udivljeni arapski putopisci 10. stoljeća vele da dovodi vodu iz zemlje zvane Bugarska „s dvadeset dana udaljenosti“ (uistinu je

13 Ibid.: str. 117, 185.

14 Ilakovac, str. 28.

15 Vidi studije D. Rendića-Miočevića i H. Kählera pretisnute u knjizi *Antička Salona*, ur. Nenad Cambi, Split, 1991., spec. str. 57-59; 218-219 i 226-227. Résumé dosadašnjih spoznaja o salonitanskom vodovodu, s nizom novih spoznaja donosi se u: Katja Marasović, Jure Margeta, *Povijesno-prostorna studija Dioklecijanovog akvedukta*, Split, 2019.

Franz Thiard de Laforest, Fotografija akvedukta iz knjige "Spalato und seine Alterthümer" (Split i njegove starine) objavljene u Splitu 1878., ilustrirane s 10 njegovih fotografija. Snimka vodovoda, vjerojatno iz 1877., prethodi dakle neposredno početku obnove.

riječ o akveduktu dugom 50-ak km). U Konstantinopolu je svoj akvedukt 368. godine podigao i Valens – od blokova sa zidina Kalcedona koje je dao razvrći kaznivši ga zbog pobune.¹⁶

Postoje brojna svjedočanstva kasnijih vremena o fascinaciji rimskim akveduktima. Koncem srednjega vijeka u Rimu se sa zapanjenošću gledaju rupe koja su ostale na spomenicima nakon što su povadne gvozdene spone, kao što se vidi i na monumentalnom traktu

16 Raymond Janin, *Constantinople byzantine*, Paris, 1964.: str. 198-200.

Dioklecijanova vodovoda u Dujmovači. To su one spone, zalivene olovom, koje su fascinirale i cara Konstantina Porfirogeneta na zidinama splitske Palače. Arkada akvedukta na Dujmovcu služila je kroz srednji vijek i kao upečatljiv topografski reper: zemlje splitskih koludrica sv. Benedikta ubiciraju se u 11. stoljeću – kod i iznad „velikih lukova“ (*super magnos arcus*) ili iznad „ruševnih lukova“ (*supra minimos arcus*).¹⁷

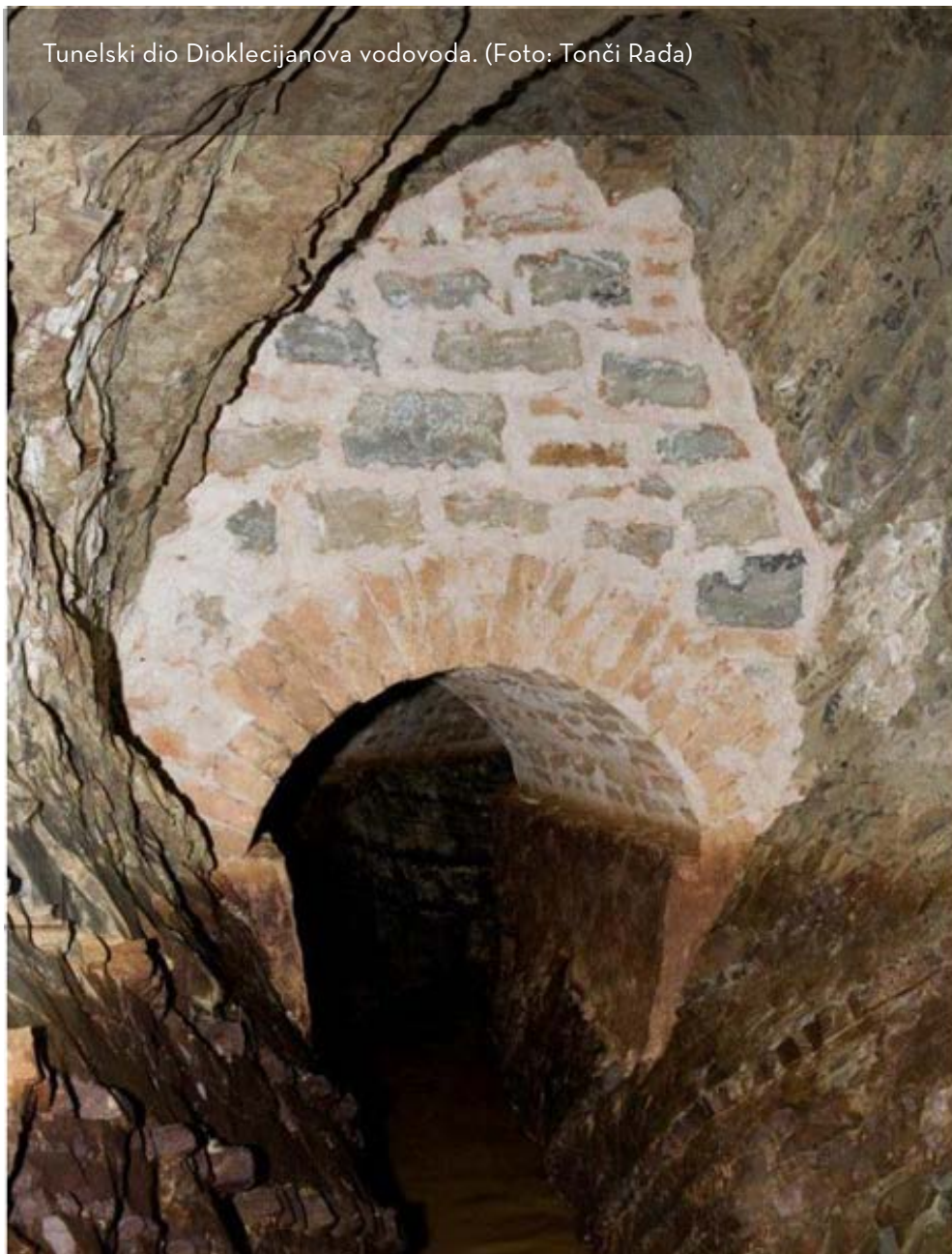
Kasnoantički akvedukt koji je s izvora Jadra uveo vodu u carevu palaču, bijaše po zamisli i ostvarenju Dioklecijanovih arhitekata nesumnjivo kongenijalan gradnji njegove rezidencije.¹⁸ Premda, k tome, predstavlja rijedak primjer rimskog spomenika te vrste koji je i danas u funkciji (budući da je obnovljen 1877.-80. godine), u literaturi i u istraživanjima dosad nije zaslužio pažnje. Vrelo Jadra odlikuje se ujednačenom snagom i količinom pritjecanja vode, bez obzira na doba godine. Kanal prvog dijela akvedukta ulazi u samo vrelo Jadra, na kraju mosorske ponornice, te ide uz obronak Mosora pod Mravincima, da bi na mjestu zvanu „Prosik“ presjekao „Kunčevu gredu“. Zatim vodi podzemno sve do dviju draga (Karabaši i Bilice) južno od Solina, gdje teče na niskim svodovima, dolazeći na „Suhi most“ u Dujmovači, gdje je 1878.-79. obnovljeno 28 monumentalnih lukova.¹⁹ Osim na Smo-

17 Lovre Katić, „Još o darovima Zvonimira i Stjepana II. koludricama sv. Benedikta u Splitu“, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, Vol. 49, 1926.-27.: str. 49.

18 Prvi put je cjelovitije obrađen u: *Dioklecijanov akvedukt*, ur. Josip Belamarić, 1999.

19 O Suhom mostu na Dujmovači kao povijesnom topografskom reperu vidi: Perislav Petrić u *Čakavska rič*, Vol. 1-2, 1984.: str. 9, 23; Vol. 1, 1985.: str. 81, 83; Vol.

Tunelski dio Dioklecijanova vodovoda. (Foto: Tonči Rađa)

koviku, gdje je vidljiv još jedan segment s lukovima, do Manuša u samom gradu vodovod ide podzemnim kanalom.

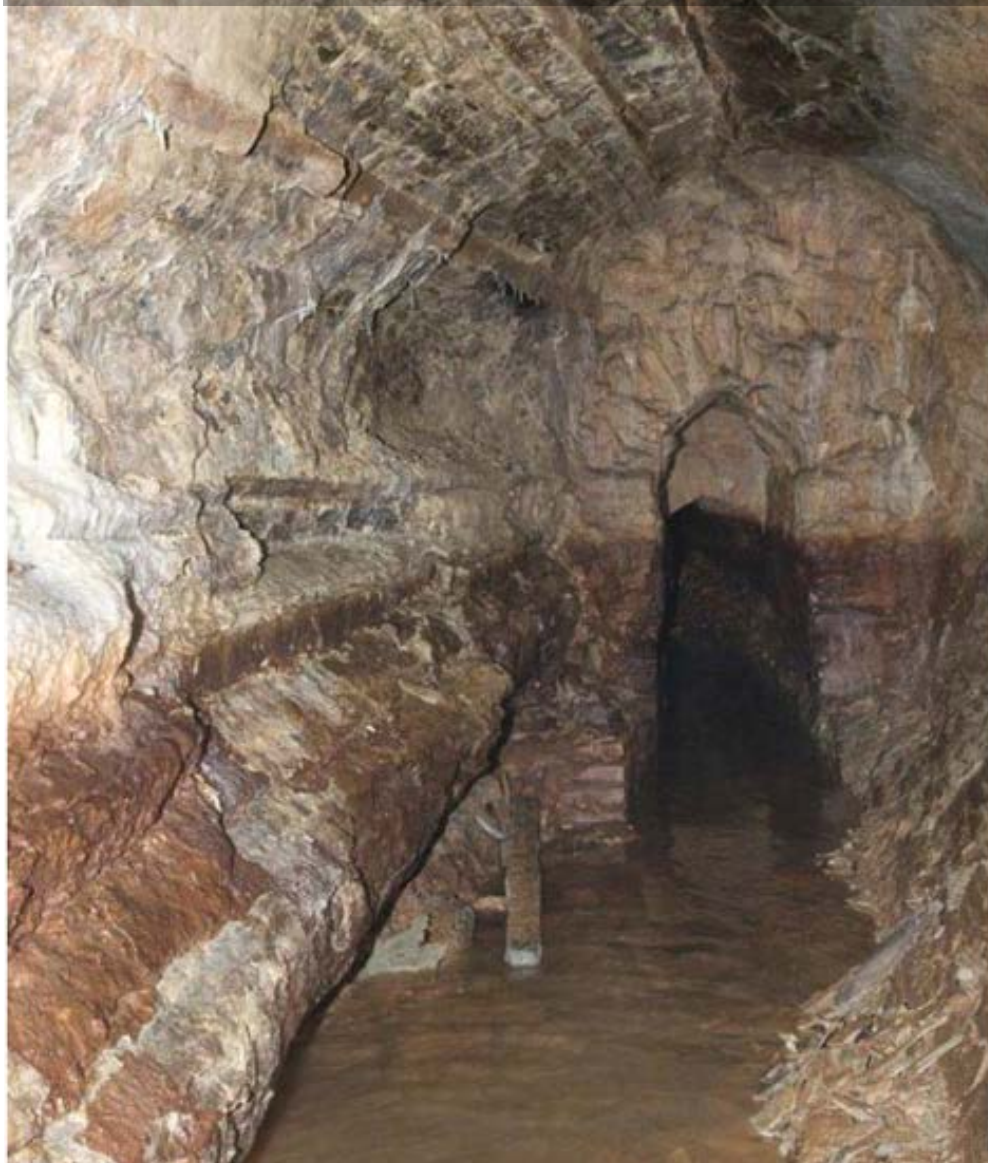
S arheološkog gledišta najzanimljiviji je dio na Ravnim njivama, usječen do 21 m duboko u živcu kamenu.²⁰ Tu je najbolje donijeti opis konzervatora Glavinića (iz dopisa namjesniku Rodiću 1877.):

Na 2734 klaftera od izvora je brežuljak Ravne njive kojeg je arhitekt morao zasjeći u dužini od 736 klaftera (=1,395 m). Galerija ulazi u brežuljak sa normalnom visinom od 1,87 m i širinom od 0,63 m, a na najvišem dijelu brda dosiže visinu od 3 m i širinu od 2,5 m te se postepeno smanjuje do izlaza na suprotnom dijelu brda. Ta podzemna galerija je osvijetljena kvadratnim otvorima za zrak te u poslijepodnevnim satima kad su sjene mekše stvara prekrasne prizore. Visina otvora raste sa linijom brda izvana i s njegovim padom. Središnji otvor je veličine 1m². Za silazak u galeriju je 45 stepenica, 3 u gornjem kraku, 10 u svakom od 4 kraka koji slijede i 2 u zadnjem. Da bi se stiglo do dna galerije, gdje je trebalo biti prostrano spremište za vodu, trebaju se koristiti pomoćne ljestve. Kamene stepenice oko otvora naslanjaju se na njega i prirodnu stijenu, koja je poravnata zidom kao u Dioklecijanovoj palači, te se može silaziti uspravljen. Donja polovica

1, 1986.: str. 157; Ivo Babić, „Prostor između Trogira i Splita“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, Vol. 18, No. 1, 1985.: str. 106, 110; Arsen Duplančić, „Građa za poznavanje kliške tvrđave do početka 19. stoljeća“, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, Vol. 17, 1991.: str. 206.

20 Kanal je ondje bio obložen mramornim pločama. (Navodno: teško vjerojatno!) Vidi: Frane Bulić, Ljubo Karaman, *Palača cara Dioklecijana u Splitu*, Zagreb, 1927.: str. 111.

Tunelski dio Dioklecijanova vodovoda. (Foto: Tonči Rađa)

stepenica je bila zatrpana glinom i pijeskom koju su donijele kiše te se radovi tu moraju pažljivo nastaviti.²¹

Dioklecijanov akvedukt ukupne dužine od 9 km sastojao se od 6,6 km kanala položenog na zemlji, 4 mosta ukupne dužine 600 m, 4 tunela ukupne dužine 1,7 km te jednog dubokog usjeka u živoj stijeni dužine 100 m. K. Marasović i J. Margeta donose detaljan opis: „Dimenzija protočnog dijela kanala je 60/120 cm (2/4 rimske stope) i presvođen je svodom, osim na mostovima gdje je imao kamenu poklopicu. Uzdužni pad kanala varira od 0,065 % do 0,266 %, ovisno o dionicama i objektima na trasi, a prosječni pad je bio 0,135 %. Najveće promjene pada dna kanala odnose se na dionice u tunelima. Raspoloživi kapacitet kanala bio je različit ovisno o padu i protočnom presjeku. Proračunski maksimalni mogući kapacitet antičkog kanala je oko 550 l/s“.²²

Kapacitet kanala se preračunavao u nekoliko navrata. Od 19. st. se ponavljala procjena da je Dioklecijanov akvedukt davao 13 m³ vode na sekundu, srednjom visinom vode, što bi odgovaralo količini od 1,100.000 m³ na dan,²³ a po tadašnjim standardima

21 Dokument na kraju monografije *Dioklecijanov akvedukt*, ur. Josip Belamarić.

22 Prema: Milan Gojković, Nadežda Katanić, *Grada za proučavanje starih kamenih mostova i akvedukata u Hrvatskoj*, Beograd - Zagreb, 1972.: str. 300. Sveobuhvatne nove poglede na Dioklecijanov vodovod donose se u: Katja Marasović, Jure Margeta, *Povijesno-prostorna studija Dioklecijanovog akvedukta*, Split, 2019.

23 Bio bi time jednak zbroju svih akvedukata u Rimu zajedno. Procjenjuje se, naime, da je voda distribuirana službenom mrežom koncem 1. st. stizala u grad u količini od 992.200 metara kubičnih u 24 sata. Rim pak nije imao industrije

bi bilo dostatno da napoji 173.000 stanovnika.²⁴ Upozorivši prvi da je riječ o predimenzioniranoj brojci, predložio sam realniju kalkulaciju: 1500 litara vode u sekundi (129.600 m³ na dan).²⁵ Izračunu stvarnog potroška vode pomogao je nalaz antičkog kalcifikata u kanalu akvedukta koji je pronađen na 400 m od Palače, na dionici koja nije rekonstruirana krajem 19. stoljeća. Drugdje je, naime, kalcifikat u kanalu akvedukta prilikom obnove koncem 1870-ih bio temeljito očišćen. Visina kalcifikata na tom mjestu iznosi 72 cm, što bi rezultiralo maksimalnim protokom vode, na zadnjoj dionici kanala, od oko 356 l/sec.²⁶

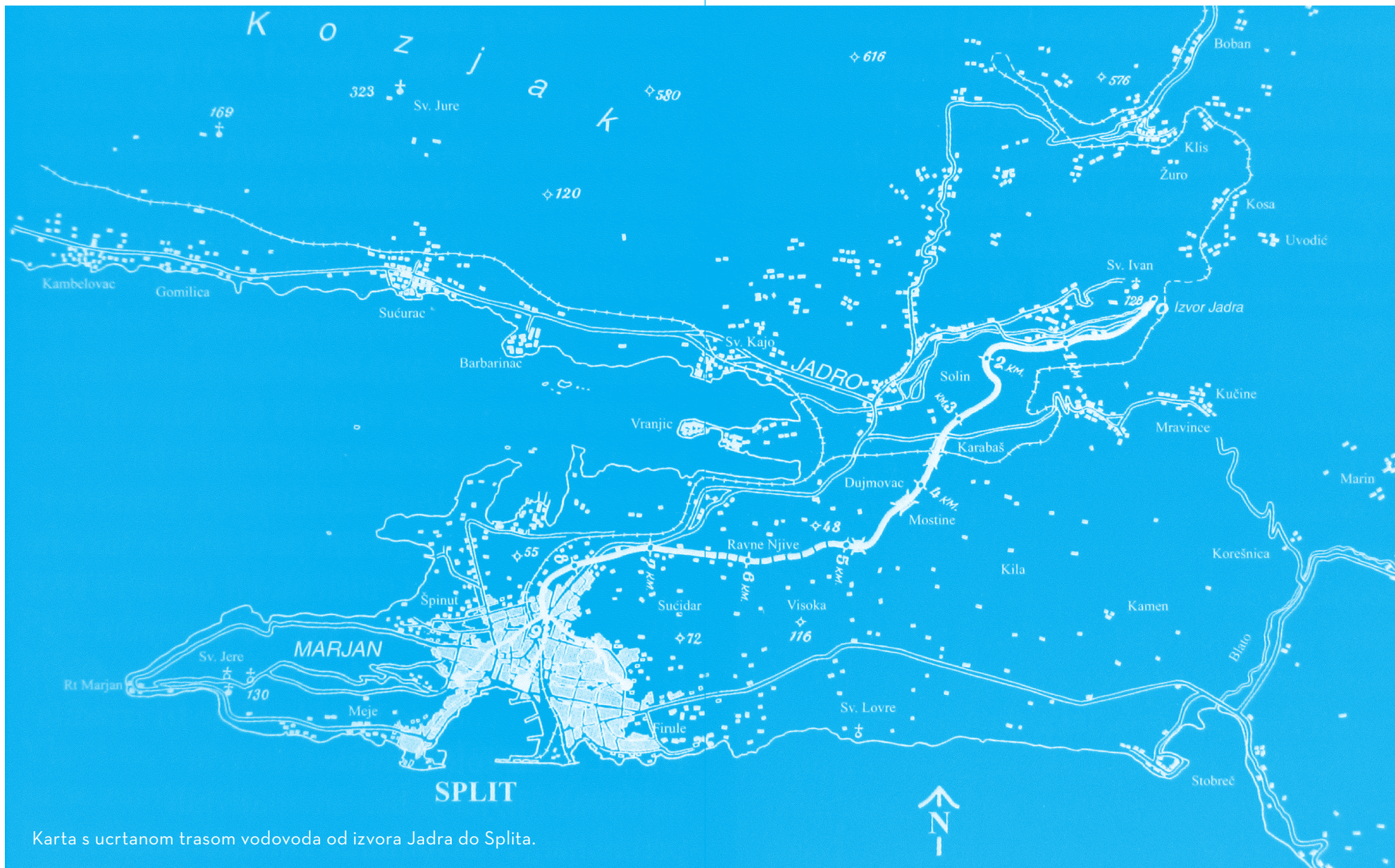
koja bi koristila veće količine vode: sve je išlo za javnu uporabu, beneficijarima pojedinačnih koncesija, kupkama, botegama tangara, fulonikama i, iznad svega, brojnim fontanama.

- 24 Pritom – za paralelu – valja imati na umu da se prema zadnjim izračunima salonitanskog akvedukta drži da je kapacitet kanala mogao biti oko 450 l/s za visinu punjenja od oko 50 cm, premda se većim punjenjem kanala moglo postići dotjecanje obilnijih količina vode. Dnevne količine koje su dotjecale u Salonu bile su oko 0,45 m³ x 86.400 s = 38.880 m³/dan, što je po današnjim normama od 150 l/stan/dan dovoljno za opskrbu oko 259.200 stanovnika. Vidi: Katja Marasović, Jure Margeta, *Povijesno-prostorna studija Dioklecijanovog akvedukta*, Split, 2019.
- 25 Josip Belamarić, „Gynaecium Iovense Dalmatiae – Aspalatho“, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, Vol. 40, 2004., str. 5-42 (pretisnuto u: isti, *Studije iz starije umjetnosti na Jadranu*, Sv. 2., Split, 2012.: str. 9-65).
- 26 Nebojša Cingeli, Anita Penović, *Arheološki izvještaj: Ulica Domovinskog rata, Ad basilicas pictas*, Neir d.o.o., Split, 2013. Katja Marasović na drugom mjestu (Katja Marasović, Tomislav Marasović, „Naseljavanje Dioklecijanove palače“, u: Miljenko Jurković, Ante Milošević (ur.), *Munuscula in honorem Željko Rapanić - Zbornik povodom osamdesetog rođendana*, Zagreb - Motovun - Split, 2012., str. 96, donosi drugačiji izračun: „Proračunski kapacitet korisnog profila kanala akvedukta (60/120 cm ne računajući svod visine 30 cm) je 715 litara u sekundi, a danas se na izvoru, u istom profilu mjeri protok od 470 litara u sekundi, što bi rezultiralo s 61.776 m³ vode na dan

Valja, dakle, imati na pameti da kriteriji za sve ove izračune nisu općeprihvaćeni. Za povijesnu perspektivu možemo podsjetiti da se kapacitet akvedukt Nîmesa, grada od 50.000 stanovnika proračunavao s 400 litara per capita, akvedukt Pompeja sa čak 500 litara, a salonitanski sa 300 litara – prema standardima samog Rima. Razlike rimskog standarda i onog 19. stoljeća najrječitije se razabiru iz jednog pasusa prof. Antuna Radmana iz njegove recenzije na projekt obnove splitskog akvedukta 1860. godine, o kojemu će dolje biti više riječi:

Računica je da grad Split ima 11.000 stanovnika zajedno s pregradima. Ako je ta brojka pogrešna, molim Poštovanu općinsku Skupštinu da je ispravi. Za svakog čovjeka se računa za piće, zajedno s hranom, 2 litre ili 2 kilograma vode na dan. (Uvijek ću upotrebiti francusku metričku mjeru kao najprikladniju). Količina od dvije litre po osobi je strogo neophodna, jer ispod te mjere započinje fizička patnja. Za vanjsku potrošnju po osobi i za čišćenje računa se 18 litara, tj. računa se da svaki pojedinac u kući potroši 20 litara vode na dan. Govorim o pojedincu koji se ne bavi nekim poslom. Ako računam na potrošnju vode kod nekih poslova, kao kod mastilaca, proizvođača piva, strojenja kože, perača itd., te za vodu potrošenu za kupanje, povrtlarstvo, vrtlarstvo, kočije, bačve itd, dolazi se do srednjeg iznosa od 50 litara po stanovniku; stoga bi Split trebao 550.000 litara vode na dan.

u antičko doba ili 40.608 m³ danas. Razlog smanjenju kapaciteta kanala su oštećenja stjenki i smanjenje profila uzrokovano neredovitim održavanjem.”

Karta s ucrtanom trasom vodovoda od izvora Jadra do Splita.

Ovdje neka se zabilježi da sam jasno izračunao potrebu vode od akvedukta koja je neophodna za stanovnike, kao da nema vode iz drugih izvora, jer sam izračunao da će trošak koji će se pojaviti za tu vodu biti točno određen kada se bude mogao izvući najveći mogući interes uložene glavnice. U prethodnom obračunu za vodovod nisam uzeo u obzir moguće potrebe nove industrije u našem kraju s parnim strojevima.

Voda je kapital koji se može iskoristiti posvuda gdje se nalazi. Nisam uračunao vodu koja je potrebna za otok Brač u nekim dijelovima godine, te potrebu priobalja. Otočani se opskrbljuju vodom u sušnim mjesecima na siromašnim izvorima južnih padina Dinare i priobalja Poljica. Zašto mi ne možemo pomoći njihovim potrebama i u isto vrijeme unaprijediti našu Općinu? Napokon, priobalje mnogo troši; sigurno je da su sredstva za opskrbu vodom brodovlja korisno raspoređena u našem Gradu, kao u Toulonu, Marseillesu i Londonu i posebno u Hamburgu, pa i ova okolnost može postati korisnom jednog dana za Kraj.²⁷

S obzirom na toliku količinu vode (dnevno 30.758.400 litara), treba zaklopiti oči i zamisliti terme, česme i fontane Palače, a valja pomišljati i na razdiobu vode duž linije akvedukta koji je mogao napajati predgrađe, Manuš prije svega. Nedavnim arheološkim istraživanjima pomalja se slika splitskog poluotoka zasićena arheološkim tragovima, posve suprotna toliko puta reproduciranim kartama s prikazom razvitka splitskog polja i samog grada. Toponomastička karta; mreža rimske centurijacije koja ga je premrežila i čije dijelove i danas prepoznamo u posjedovnim

razgraničenjima i samim ulicama; ostaci više gospodarskih sklopova i niz arheoloških nalaza iz kasnoantičkog doba – svi zajedno pokazuju da je u prvim stoljećima poslije Krista čitav taj prostor, između Žrnovnice i Jadra, do rta Marjana, bio bez ostatka posvojen radom, stanovanjem i ladanjem, što je moglo biti blagoslovljeno novim akveduktom.

Jesu li Dioklecijanovi inženjeri predimenzionirali vodovod – ne znamo, budući da danas nismo u stanju ni približno shvatiti u kolikoj je mjeri bila predviđena njegova ramifikacija na čitavom tom prostoru, niti nam mašta u dovoljnoj mjeri može nadoknaditi nedostatak arheoloških činjenica koje bi govorele koliko je u Palači bilo fontana, česmi... Kao što to kaže Vicko Andrić: „može se zaključiti da se manje razmišljalo o trošku, a više o ugledu zaduženog graditelja koji je želio istaknuti vlastito djelo zbog kakvoće ukupnih solidnih i luksuznih zdanja, naročito onih iznad zemlje“. U svakom slučaju, za rimsko poimanje graditeljskih pothvata nije bilo nimalo neobično da se misli daleko unaprijed, o čemu najbolje svjedoči *Cloaca Maxima*, sagrađena u 6. stoljeću prije Krista za još seoski Rim, a proročanski projektirana za milijunsku metropolu, služeći i danas istoj svrsi, potvrđujući poznatu maksimu da niski početni troškovi u planiranju grada ne znače nužno i uštedu. „Ako je potrebni objekt dobro zamišljen i izveden, onda su značajni samo njegovi ukupni troškovi na predviđeni vijek trajanja, pa se mjerena tim mjerilom *Cloaca Maxima* pokazala jednim od najjeftinijih primjera graditeljstva u historiji, premda joj ozbiljno konkuriraju neki kasniji vijadukti i

27 Dokument na kraju monografije *Dioklecijanov akvedukt*, ur. Josip Belamarić.

Obnovljeni Dioklecijanov vodovod na Mostinama 1970-ih godina. (foto: Ivo Eterović)

mostovi koji još danas služe svojoj svrsi, a naročito veličanstveni Pont du Gard u Provansi“, ali i naš akvedukt.²⁸ Ove Mumfordove misli trebali bismo imati na umu i kada se danas razglaba koliko će oplemenjivanje okoliša nove ceste i restauracija Dioklecijanova vodovoda „otkinuti“ od ukupne investicije.

No, u prvom redu, s obzirom na toliku količinu vode koja je dotjecala u carsku palaču, treba postaviti pitanje kojoj je svrsi bila prvenstveno namijenjena. Odgovor krije donedavna gotovo zanemareni podatak iz *Notitia Dignitatum* („direktorij“ svih viših civilnih i vojnih službi u Carstvu, nastao 400-ih godina, ali koji dobrim dijelom zrcali red u državi uspostavljen za Dioklecijana). Ondje se spominje *Procurator gynaecii Iovensis Dalmatiae – Aspalato*. Splitski *gynaecium* (carska tvornica luksuznih odora za cara, njegovu obitelj, carski konzistorij, državnu birokraciju i vojsku), jedini od 14 takvih sklopova smještenih u najvažnijim gradovima Carstva nosi karakteristični predikat – *Iovensis*, koji se može odnositi samo na Dioklecijana. Radi se o izrazito velikim potrošačima vode. Osobito je važno spomenuti da tehnologija – uz sistem bazena u kojima se tkanine ispiru, omekšavaju i stupaju – uključuje sumporavanje, za što su na raspolaganju bili brojni izvori sumporne vode uz samu Palaču. Problem obilnog ispiranja riješen je izvanredno riješenim kanalizacijskim sistemom koji je postojao samo duž ulica sjevernog dijela palače u kojoj su se spomenuti pogoni nalazili. Čitava građevina savršeno se, inače, uklapa u dugački niz javnih radova poduzetih u vrijeme

28 Lewis Mumford, *Grad u historiji*, Zagreb, 1968.: str. 242.

Dioklecijanove vladavine. No, za opširnu raspravu o čitavoj tezi, koja je izazvala dosta odjeka u literaturi, čitatelja ovdje možemo uputiti najprije na studiju spomenutu u bilješci 25.

Arheološki radovi na Bilicama provedeni 1999., na trasi Dioklecijanovog vodovoda rekonstruiranog 1878/79. godine – pored mogućnosti da po prvi put uistinu analiziramo njegov izvorni izgled – iznijeli su na vidjelo i pomalo neočekivanu sliku njegove reutilizacije već u kasnoantičko doba. Dioklecijanov vodovod građen 300-ih godina bijaše po svemu sudeći oštećen za vrijeme ratnih operacija u vrijeme gotske okupacije Salone i Dalmacije u 5. stoljeću (gotški udari zabilježeni su 449., 457. i 458. godine. Godine 535. na salonitanskim zidinama odbijen je napad Gota).²⁹ Čini se da je potom djelomično bio restauriran u novoj funkciji, kao cesta.

Istraživanja su ustanovila čak i dva sporedna kraka putova koji su se stjecali nad bivšim akveduktom. Lukovi su srušeni, piloni bijahu sniženi, a prostor između njih ispunjen zidom da bi se oblikovao put. Međutim, ovaj nalaz potvrđuje i već iznesene pretpostavke po kojima su zapadne i istočne terme u samoj Palači zarana izišle iz izvorne upotrebe, a može se pretpostaviti da se isto dogodilo i sa salonitanskim termama.³⁰

29 Mihovil Abramić, „O povijesti Salone“ – pretiskano u Nenad Cambi (ur.), *Antička Salona*, Split, 1991.: str. 44.

30 Za novu interpretaciju (s navodom sve ranije literature) vidi: Nikolina Maraković, Tin Turković, „Velike salonitanske terme“ – nova razmatranja prostorne organizacije kupališnoga sklopa“, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, Vol. 37, 2013., str. 7-22; isti, „Velike salonitanske terme“ – od antičke kuće do biskupskih kupelji“,

Konačno: akvedukti, ne samo antički nego i oni 19. stoljeća, svugdje u svijetu priznati su za iznimne spomenike, a Velika Britanija je 2009. godine upisala poznati velški Pontcysyllte Aqueduct (1805.) sa 19 lukova 36 m poviše rijeke Dee na UNESCO-ovu listu svjetske baštine, što bi i Hrvatska trebala učiniti s Dioklecijanovim. Valja istaći da u „tentativnoj listi“ sa 32 lokaliteta Britanci predlažu mahom spomenike tzv. industrijske arheologije – mostove, rudnike, mlinove, dokove, ali i perivoje. U nas bi, na primjer, registraciju dubrovačkog ranorenesansnog akvedukta trebalo spojiti sa samom povijesnom jezgrom Dubrovnika.³¹

Teško je danas odgovoriti zašto Dioklecijanov akvedukt nije ranije izazvao izrazitije zanimanje arheologa. U Hébrarda se ni ne spominje, u Niemanna je zaslužio rečenicu, a nije ucrtan ni na kartama urbanističkog razvitka splitske aglomeracije Jerka Marasovića. U monografijama o Dioklecijanovoj palači i o Saloni, spominje se tu i tamo pokojom rečenicom, a nešto opširnije tek u Buličevoj knjizi (pred sedam desetljeća), koju će po znanstveničkoj strasti i širini znanja teško ijedna nadmašiti.³² Akvedukt je, međutim, redovno crtano u svim topografskim prikazima

Radovi Instituta za povijest umjetnosti, Vol. 38, 2014.: str. 25-40.

31 Nova razmatranja o motivima gradnje dubrovačkog ranorenesansnog vodovoda donosi: Josip Belamarić, „Urbanistički aspekti prve dubrovačke industrije u 15. stoljeću“, u: Jasenka Gudelj, Predrag Marković (ur.), *Renesansa i renesanse*, Zagreb, 2008.: str. 341-372.

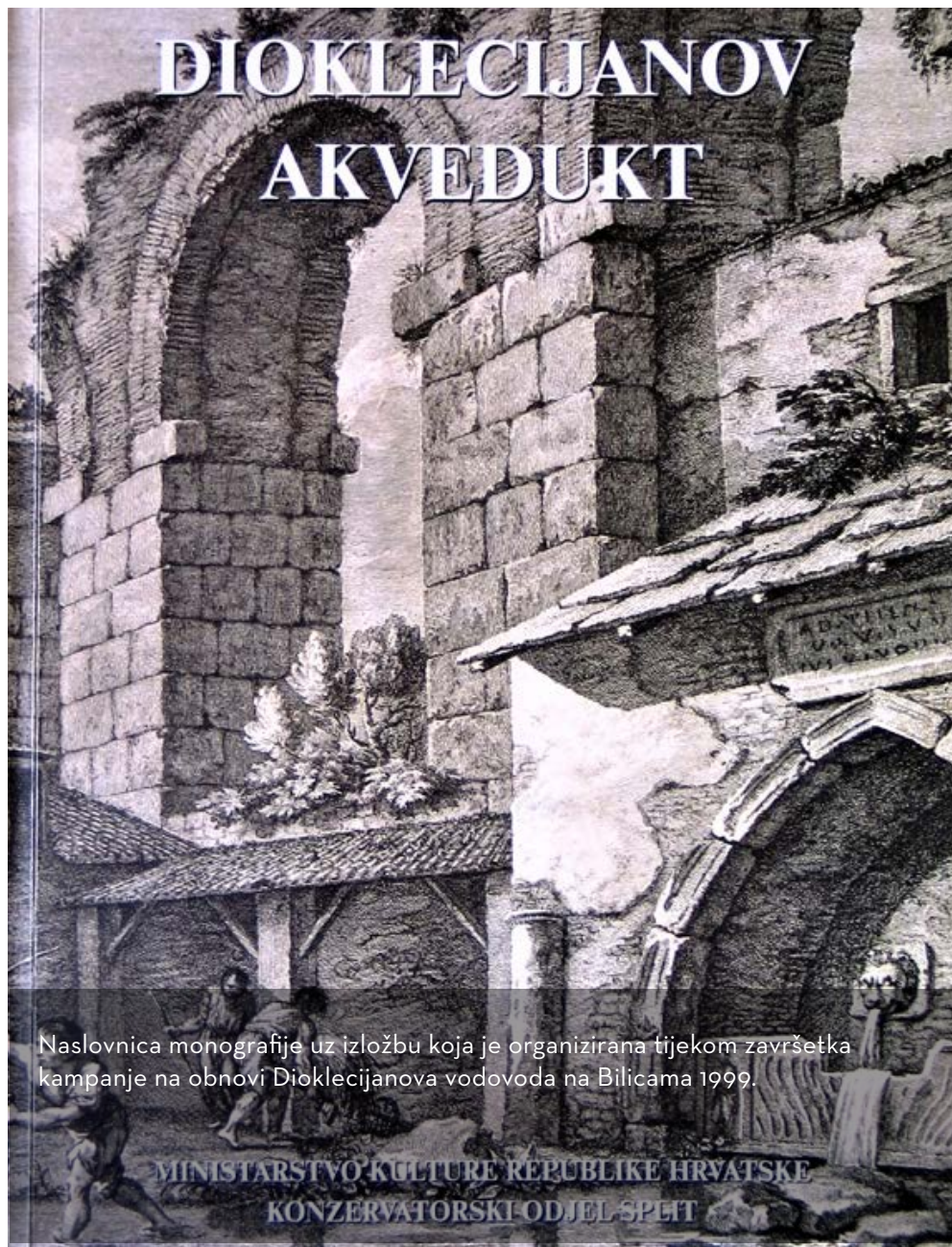
32 U ovoj prilici možda nije na odmet spomenuti da je svoju monografiju Palače don Frane posvetio gradu Splitu, „čedu i baštiniku carske palače koja ... titanskom otpornošću svemoćnom zubu vremena i rušilačkim hirovima splitskog pokoljenja prkosi“.

splitskog poluotoka 16. i 17. stoljeća.³³ Kod Fischer von Erlacha ušao je – pored Peristila, Mauzoleja i Zlatnih vrata – među četiri najvažnije točke slikopisa tog glasovitog austrijskog arhitekta.³⁴ Fenomen vode u Splitu, općenito, bio je – prije monografije i izložbe o Dioklecijanovom akveduktu (objavljene, odnosno priređene 1999., u jeku kampanje za obnovu njegova trakta na Bilicama) – obrađen uglavnom samo kroz „dekorativni“ aspekt (fontane s konca 19. stoljeća) i iz kuta povijesti konzervatorske discipline (pitanje Andrićevih izgubljenih projekata), dok su dugo daleko od očista struke i javnosti bili stoljetni bunari, podzemne vodene žile koje i danas znaju iznenaditi graditelje kao, na primjer, prigodom gradnje novog samostana Gospe od Zdravlja na mjestu starog baroknog ili kod obnove HNK.³⁵ Nije samo Dioklecijanov vodovod bio zanemaren, niti samo terme Palače, nego i pitanje bunara, cisterni i izvora, ma koliko tankih. U Podrumima se, tako, brojni izvori vode nakon dreniranja i betoniranja prirodnog terena više ni ne raspoznaju.

33 Mithad Kozličić, *Kartografski spomenici hrvatskog Jadrana*, Zagreb, 1995.: str. 125, 142, 148, 209, 261.

34 Duško Kečkemet, „Crteži i grafike Dioklecijanove palače Fischera von Erlacha“, *Peristil*, Vol. 30, 1987.: str. 127-138.

35 Pregledan članak o splitskim bunarima donio je Stanko Piplović: „Stari bunari u Splitu“, *Kulturna baština*, Vol. 20, 1990.: str. 81; vidi i Arsen Duplančić, *Regesta zapisnika splitskog Velikog vijeća od 1620. do 1755. godine*, Split, 1998.: str. 151; o cisterni u Podrumima: Perislav Petrić, *Čakavska rič*, Vol. 1, 1985.: str. 88, 90, 93; Vol. 1, 1986.: str. 137, 148, 152.

Naslovnica monografije uz izložbu koja je organizirana tijekom završetka kampanje na obnovi Dioklecijanovih vodovoda na Bilicama 1999.

U anamnezu čitavog slučaja možda treba upisati i neke druge ranije događaje. Akvedukt na Smokoviku – stilom gradnje sličan akveduktima na Karabašima i Bilicama – imao je sedam otvora do 1956.-57. godine, kada su zazidani. Sačuvana su samo tri otvora koji premošćuju potok. Tek, uz to, treba provjeriti u kojoj je mjeri rekonstrukcija tunela na Ravnim Njivama (1268 m) 70-ih godina izmijenila njegov izvorni izgled.³⁶

Bilo kako bilo, možda je i pomanjkanje osjetljivosti prema utilitarnoj arhitekturi (na prvi pogled samo iz austrijskog vremena),³⁷ a možda i osjećaj bespomoćnosti pred sustavno uništavanim krajolikom između Solina i Splita, mogao kumovati nesmotroju suglasnosti za cestu na Bilicama, izdanoj od ondašnjeg gradskog Zavoda za zaštitu spomenika još 1988., odnosno 1989. godine, nakon što je splitski Arheološki muzej dovršio istraživanja na 14 uistinu daleko manje značajnih lokaliteta duž projektirane trase.³⁸

36 Vidi poglavlje o tom u nas raritetnom objektu antičkog građevinarstva u citiranoj knjizi *Grada za proučavanje starih kamenih mostova i akvedukata u Hrvatskoj*, Beograd – Zagreb, 1972.: str. 299-302.

37 Niti pažljiviji proučavatelji, poput Milana Gojkovića i Nikoline Katanić (str. 278-280), koji su čak i detaljno crtali strukturu akvedukta na Bilicama, povezujući ga s onim na Karabaši, nisu notirali jasno vidljive ostatke rimske građe u temeljima austrijskih pilona iz čega se lako moglo uočiti da su oni odstupili od izvornog formata, pa i linije same trase. Premda su spomenuti autori uložili velik trud da što detaljnije tehnički dokumentiraju čitavu trasu splitskog vodovoda, uglavnom ne ulazeći u stilska pitanja i bez obziranja na povijesne okolnosti njegova projektiranja i građenja u 19. stoljeću, potkrala im se i pokoja čudna greška poput one kojom na desetak mjesta prekrštavaju arhitekta i konzervatora Vicka Andrića u slikara Vicka Antića!

38 Vidi izvješća Frane Buškariola (*Obavijesti HAD*, Vol. 19, No.1, 1987.: str. 29-31; *Arheološki pregled*, Beograd, 1986.: str. 178-9; *Arheološki pregled*, Ljubljana,

Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture (kojemu je 1997. pripojen dotadašnji gradski Zavod za zaštitu spomenika) učinio je zakonski presedan i poništio prethodne suglasnosti i rješenja, te nakon višemjesečne argumentirane javne kampanje koja je došla i do Hrvatskog sabora ishodio novo rješenje. Tim izmijenjenim rješenjem privremeno se izmjestilo 7 od 11 novootkrivenih antičkih pilona (prenošenjem u komadu, bez demontiranja njihova ziđa), da bi ih se po dovršetku izrade umjetnog tunela širine 37 m vratilo na iste koordinate, uz rekonstrukciju izvornih lukova sa 7.000 tegula pečениh prema sačuvanim primjercima. Pojednostavljeno rečeno, na arkadu austrijskog vodovoda sa 6 pilona koji nose 7 lukova vezalo se 9 lukova restauriranog Dioklecijanovog vodovoda. Valja napomenuti

1988.: str. 139-143). Arheološki muzej bio je nositelj istraživanja na budućoj trasi Bilice – Klis/Grlo, dočim je ondašnji splitski Zavod za zaštitu spomenika (1988.) vodio postupak oko izdavanja suglasnosti (prema Republičkom zavodu), naglašavajući (1987.) da se prvo usuglasio sa smjerom ceste, da je temeljem toga izrađen idejni projekt, te da je trasa ispravljena nakon reambulacije terena i zaštite važnijih lokaliteta (Dračevac, Sutikva, Mravinci, Mravinački Gaj, Lovruša, Gradina iznad Uvodića u Kosi, Dolac Peruća ispod Mihovilovića, Krčine i sjeveroistočno od trafostanice u Grlu).

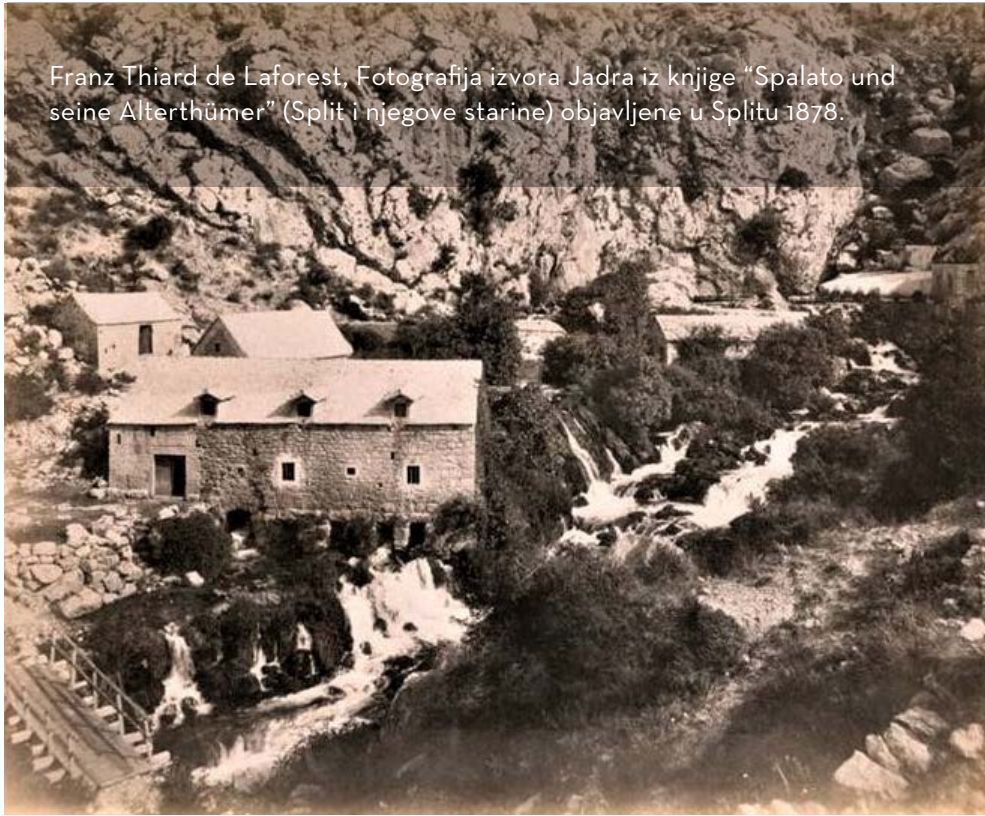
Dne 11. 11. 1988. zaključena je glavnina istraživanja i utvrđeno (uz potpise čak petorice arheologa) „da ne postoje nikakve prepreke sa stajališta arheoloških istraživanja za davanje konačne suglasnosti na trasu ...“, pa je 5. prosinca 1988. izdana prethodna dozvola (Rapanić). Za stanje zaštite hrvatskih arheoloških lokaliteta tih godina vidi: *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske, 1988.*, s priložima o „revitalizaciji“ amfiteatra u Puli (članak Roberta Matijašića), o „obilaznici“ Solina (izvješće Ive Babića, Josipa Belamarića i Eugena Frankovića), te o projektu željezničke pruge ispod lukova Dioklecijanova vodovoda (prilog Stanka Piplovića).

da se obnovio samo onaj dio koji je austrijski zahvat ostavio pod zemljom, a da se poviše restauriranog rimskog dijela akvedukta, obnovio i austrijski zid s obnovljenim vodovodnim kanalom. Pritom se uklonila i visoka betonska proteza koja je „krunila“ čitav trakt akvedukta nakon popravaka izvedenih 1932.-1934. godine.

Ranije predloženi projekt bi sugerirao da je nova betonska konstrukcija uklonila niz lukova, a estetski bi bila uistinu nespojiva s kamenom oblogom (uzetom s demontiranog austrijskog zida) koja je trebala fingirati izvorni izgled akvedukta. Novim projektom, usuglašenim između prof. Radnića sa splitskog Građevinskog fakulteta i konzervatora, na kraju je bilo moguće u cijelosti prezentirati novopronađene ostatke Dioklecijanovog akvedukta. Uspjeli smo investitora privoliti na izgradnju umjetnog tunela od cca. 1000 m² nad kojim će se „navući“ sloj zemlje, čime se vizualno rekonstruirao raniji izgled terena, a obnovljenom akveduktu vratio prirodni okvir. Pokazao se uistinu slojevit spomenik – s restauriranom antičkom fazom, s naznakom kasnoantičke ceste koja je bila izgrađena na njegovim ostacima i s rekonstrukcijom austrijske faze – sve nad modernom cestom.

Ovo rješenje, do kojeg nije bilo lako doći jer je bilo „teško“ priskrbiti dodatnih 6,7 milijuna kuna (1999.), trebala je biti svojevrsna prekretnica u čuvanju kulturnih dobara, s obzirom na tolike izgubljene bitke za hrvatsku spomeničku baštinu. Tim prije treba odati priznanje svim nadležnim institucijama koje su na kraju trezveno odvagale važnost odluke o zaštiti i prezentaciji te uistinu monumentalne arhitekture koja je u arheološkim istraživanjima izišla na vidjelo.

Franz Thiard de Laforest, Fotografija izvora Jadra iz knjige "Spalato und seine Alterthümer" (Split i njegove starine) objavljene u Splitu 1878.

Konačno, svaki akvedukt je čitav jedan sustav u prostoru. Naša percepcija svodi se, međutim, najčešće na izdvojeni detalj. Tek su nam satelitske snimke omogućile da u cijelosti shvatimo zamašnost projekta akvedukta stare Kartage. Taj sustav uključuje, na primjer, niz juridičkih i inženjerskih pretpostavki u odnosu na funkcioniranje, ramificiranje i održavanje; pretpostavlja promišljene sanitarne propise ne samo duž njegova protezanja nego i na njegovu naplovu. Usredotočeni na točku spoja nove ceste s dijelom antičkog vodovoda obnovljenog

u 19. stoljeću, lako možemo zaboraviti kako danas izgleda izvor Jadra, kako izgleda njegov tok, a što se događa iznad njega, što se sve sprema za gradnju iza hrpta Kozjaka i Mosora na prostoru koji predstavlja kraško sito iz kojeg bismo do sudnjeg dana trebali svaki dan dobivati vodu. Smijemo li zaboraviti da je ta voda šikljala na splitskim vodoskocima (pogledajmo i tu stanje fontana i česmi koje su bile podignute u trijumfu 19. stoljeća), da se nekoć smirivala u istraženim a danas zapuštenim termama u carevoj Palači. Poslije svega što znamo i što smo doznali, vodi iz Jadra posvećujemo mali memorijal u lijepoj klasicističkoj zgradi bivšeg rezervoara na Solinskoj cesti, na današnjoj ulici Domovinskog rata, gdje je car Dioklecijan dobio u ovih 1700 godina i svoj jedini sačuvani spomenik.

Porfirogenetova pohvala splitskoj vodi može zvučati pretjeranom nama danas, koji vodu s Jadra pijemo „obogaćenu“ kojekakvim „aditivima“. Ali, ona dolazi iz vremena koje je još uvijek pamtilo da je za opise kakvoće vode antička literatura imala gotovo zaseban žanr, o čemu najbolje svjedoči glavnina osme knjige, posvećene vodi i vodovodima, glasovitog Vitruvijevog traktata *De architectura*, gdje se različiti izvori unutar Carstva klasificiraju, prema nizu biranih autoriteta i rimskoj tradiciji, na benigne i maligne.³⁹

Josip Belamarić

39 Vitruvije: str. 151-168.

1.2. Ekonomsko-političke i urbanističke prilike u Splitu sredinom 19. stoljeća

U razdoblju sredine i druge polovine 19. stoljeća jača težnja za sjedinjenjem Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, kraljevina sastavnica tadašnjeg Austrijskog carstva. U Splitu i većini dalmatinskih gradova, međutim, težnja za autonomijom ona je koja vlada javnim istupanjima i intelektualnim diskursom, a slabi tek potkraj stoljeća, dok je narodna misao polovinom stoljeća uzela zamjetnog zamaha tek u Hrvatskoj i Slavoniji. Ipak, među intelektualnim krugovima Splita nalazi se skupina ljudi koja je sklona hrvatskom pokretu. U ovakvom ozračju u Dalmaciji dolazi do sukoba tih dviju struja, autonomaških i narodnjačkih, te će taj sukob ostaviti traga i na gradograditeljskim događanjima u Splitu toga doba. Vrijeme je to u kojem realizacija mnogih arhitektonskih i infrastrukturnih podviga ovisi o tome podržavaju li ili podrivaju predstavnici tih političkih opredjeljenja pokretače i provoditelje ideja urbanističkog razvoja. Realizacije su pritom često upravo i motivirane interesima spomenutih skupina.

Određeni diskurs o narodnoj misli u tom dobu svakako postoji i u Dalmaciji, te se katkad zamjećuju izrazi naklonosti hrvatskoj narodnosti koji dolaze od znamenitih ličnosti poput Francesca Carrare koji piše o dalmatinskim narodnim običajima u svom djelu *La Dalmazia descritta*, ili Niccola Tomassea koji ističe svoje slavensko podrijetlo pored talijanskog duha.⁴⁰ Mora se spomenuti

i *Zora Dalmatinska*, časopis prvih dalmatinskih narodnjačkih pristalica koji je pokrenuo Ante Kuzmanić. No, usprkos tome što je Kuzmanić okupio tada zainteresiranu, ali brojčano slabu narodnjačku intelektualnu elitu u Dalmaciji, Zora je brzo izgubila pretplatnike zbog prepirki oko korištenja ikavice i ekavice.⁴¹ Dakle, neki među obrazovanim ljudima već tada naginju „slavenskoj stvari“, no još uvijek se ne mogu nadmetati s autonomašima, prvenstveno zbog malobrojnosti.

Revolucija 1848.-49., koja je krvavo izrazila nezadovoljstvo austrijskog naroda apsolutizmom i cenzurom, motivirala je cara Ferdinanda da izda patent kojim poziva predstavnike svih centralnih kongregacija i pokrajinskih staleža u Beč kako bi zajedno radili na formiranju novog ustava. Ova odluka među članove splitske municipalne kongregacije uvodi stanovitu paniku. Naime, Dalmacija nije imala nikakvu centralnu kongregaciju niti predstavnike pokrajinskih staleža, pa nastavno tome nije mogla slati delegate te time sudjelovati u formiranju Ustava. Hrvatska i Slavonija su, s druge strane, imale tijela iz kojih će takve delegate birati, a s obzirom na njihove tada već dobro poznate tendencije ka ujedinjenju, Dalmatinci su se bojali mogućnosti da Dalmacija s Hrvatskom i Slavonijom bude priključena ugarskom kraljevstvu bez da ih se konzultira.⁴² Splitska municipalna kongregacija tako caru Ferdinandu I. upućuje hitnu molbu kako bi spriječila

str. 99-103.

41 Ibid.: str. 103-106.

42 Ibid.: str. 114-116.

40 Grga Novak, *Povijest Splita: od 1797. god. do 1882. god.*, Sv. 3, Split, 1965.:

moguće sjedinjenje s Hrvatskom i Slavonijom, te u razgovorima s dalmatinskim namjesništvom organizira način izbora predstavnika koje onda može slati u Beč.

Ovaj slijed događaja sa samog početka preporodnih aktivnosti u Dalmaciji iznosi se kao reprezentativan primjer nenaklonosti dalmatinskih općinskih vlasti, a naročito splitske, bilo kakvom sjedinjenju s Hrvatskom i Slavonijom i hrvatskoj kulturi općenito. Kroz niz dopisa između dalmatinskih i hrvatskih općina, kao i u brojnim člancima, Hrvati srčano pozivaju svoju „bratju Dalmatince“ na sjedinjenje, dok ih Dalmatinci odlučno odbijaju, opravdavajući se različitim i (po njima) stoga nekompatibilnim kulturama i jezikom.⁴³ Talijanski

43 Kao reprezentativan primjer najraširenijeg mentaliteta i načina pristupa pitanju sjedinjenja u dalmatinskim intelektualnim krugovima po pitanju ove polemike može nam poslužiti članak koji je splitska općina dala objaviti u *Gazzetta di Zara* 29.4.1848. godine: (Novak, str. 118-129)

Čast onom narodu kojemu nacionalni duh daje jak život! Čast vama, Slavonci i Hrvati, koji ovaj duh visoko osjećate! I mi bismo, kada vrijeme koje katkad gradi, a katkad ruši, ne bi dalo druge elemente, bliže nego su historijske uspomene prošlih vjekova, mi bismo, sa najiskrenijom vjerom pristupili narodnom jedinstvu. Ali poslije onih prvih naših zajedničkih početaka, koji se gube u magli vremena, poslije onih naših, možda, zajedničkih invazija i uništavanja, što nerado spominjemo, došla su druga stoljeća, druge države, drugi jezici, drugi običaji. Turska sablja kosila je vas, kosila je nas, kao osvjetnik pokolja koje smo mi učinili nad stanovnicima koji su bili prije nas, i prodrla je u naše zemlje i razdijelila nas je zauzevši naš centar, ostavljajući samo jedno krilo prema sjeveru, jedno krilo prema jugu, a bila bi i dalje išla da vaše ruke nije pomogao hrabri Madžar, a naše moćni Lav. I tako su naši krajevi primivši barjak Svetoga Marka naseljeni talijanskim porodicama, talijanski jezik i običaji one slatke zemlje toliko su se među nama raširili da su ih puni gradovi i varoši, i cijela zemlja, osim najzapuštenijih sela, u kojima se govori jezik koji vi, plemeniti Hrvati i Slavonci, sasvim ne biste razumjeli, kao što ona sela ne razumiju sasvim vaš, iako, nema sumnje, oba imaju zajednički korijen. Zbog toga je (u nas) literatura, javno i

kulturni identitet je ono što Dalmatinci u tim razgovorima stalno naglašavaju, zbog čega ih se kasnije i proziva; članovi upravnih tijela i intelektualna elita zaista jesu redom bili doseljeni Talijani ili Dalmatinci potpuno odgojeni u talijanskom duhu, no puk, brojčano i do dvadeset puta veći od obrazovanog stanovništva, govorio je hrvatskim jezikom i živio narodnu kulturu. Činjenica je to koju su autonomaši znali i falsificirati kako bi zadržali pokrajinsko uređenje koje odgovara njihovim interesima.⁴⁴

U ožujku 1849. car Franjo Josip I. izdaje nametnuti, tzv. oktroirani ustav, jer očekivanja od ustava danog od cara Ferdinanda nisu bila ispunjena. U tom se ustavu između ostalog jasno utvrđuju kraljevine sastavnice carstva, gdje Dalmacija stoji odvojeno od Hrvatske i Slavonije, koje su opet nezavisne od Ugarske. Time su za dogledno vrijeme nade hrvatskih, a i malobrojnih dalmatinskih narodnjaka bile uništene.

Austrijski ministar unutarnjih poslova 1849. postaje Alexander Bach, čime započinje razdoblje tzv. Bachova apsolutizma: vrijeme izjednačavanja austrijskih pokrajina, centralizacije carstva i gušenja nacionalnih pokreta te pokrajinskih uprava. Ovakav režim, iako krajnje opresivan, stvorio je i bezbojnu političku klimu, što je

privatno pisanje, javna nastava i govor, sve u ovom slatkom jeziku u kojem su, osim malih izuzetaka, svi naši umovi prosvijetljeni, svi naši duhovi odgojeni i u kojem izražavaju svoje misli oni koji o našoj pokrajini i znaju i mogu govoriti.

44 Novak: str. 171; Dalmatinski predstavnik conte Borelli tako u govoru pred Carevinskim vijećem 25. rujna 1860. predstavlja autonomaška nastojanja protiv sjedinjenja kao mišljenje većine dalmatinske populacije, zbog čega ga proziva Strossmayer koji govori da nije tako, nego da je „inteligencija protiv, a narod nije“.

pomagalo nesmetane provedbe zamisli lokalnih uprava, barem s političke strane. S obzirom na to da se splitska općina nije morala takmičiti ni s kakvom opozicijom, omogućen je razvoj brojnih planova za boljitak grada. Neka od uređenja započinju s načelništvom Šimuna Michielija Vitturija 1853., koji sa svojim prisjednicima zatiče Split u dosta lošem stanju. Oni uspijevaju izbaviti Split iz financijske nevolje; štoviše, vještim upravljanjem šoltanskog gospodarstva postižu budžet iznad očekivanja.⁴⁵

Bitno je spomenuti njihove napore u financijskom osposobljavanju Splita, jer je situacija u to vrijeme bila kritična ne samo u Splitu, nego u čitavoj Dalmaciji. Pod drugo vladanje Austrije, koje je trajalo gotovo cijelo 19. stoljeće, Dalmacija je došla 1814. godine kada su se Austriji uz nju pripojile Istra, Trst, Gorica, te provincije Venecije i Lombardije. Dalmacija je u tim okvirima bila malen i geografski zabačen posjed, pa joj Austrija nije pridavala naročitu pažnju. Područje je prepušteno sebi, te će se na takav način njegovi stanovnici morati snalaziti desetljećima. Blokada splitske luke iz francuskog doba koja je bila uništila gradsku trgovačku mornaricu sada je ukinuta, no oporaviti se iz ekonomske propasti u kojoj se gradska pomorska trgovina zbog blokade našla bio je zahtjevan zadatak, otežan konkurencijom koju su činili sve popularniji parobrodi. Dalmacija je mimo pomorstva primarno bila usredotočena na poljoprivredu, koja je sve do kraja stoljeća više-manje stagnirala, s nekoliko kratkotrajnih razdoblja prosperiteta za vremena kada se izvozilo dalmatinsko

vino zbog haranja bolesti luga u Italiji te filoksere u Francuskoj. No taj je napredak zaustavila „vinska klauzula“, nakon čega se pojavila filoksere i u samoj Dalmaciji potkraj stoljeća.

U zadnja dva do tri desetljeća 19. stoljeća, međutim, Dalmacija se uspijeva oporaviti na račun drugih gospodarskih grana: pojavljuju se prve industrije, poput tvornice cementa „Gilardi-Bettiza“ u Splitu 1870., Dubrovnik smanjuje tehnološki jaz u pomorstvu pribavljajući značajnu količinu parobroda te postajući gotovo isključivi vlasnik te vrste vozila u Dalmaciji, a grade se i kraće željezničke pruge na dalmatinskom području, ključne i u gradnji vodovoda.⁴⁶

Vitturijeva uprava sredine stoljeća, međutim, kronološki je tek pri početku ovih ekonomskih i gospodarskih poboljšanja, zbog čega je važno naglasiti spomenuti budžet koji su sami privredili Splitu. Pomoću tog budžeta započet je niz infrastrukturnih poboljšanja u gradu. Uređene su brojne ulice na predjelima Lučca, Dobrog, Manuša i Velog Varoša, kao i nekoliko bunara u istim četvrtima, a održavani su i putovi oko grada. Porušen je velik dio gradskih zidina, oslobađajući pritom prostor i pomažući osvjetljenost četvrti. U tri godine izvršen je i pothvat nove obale između „Kapucinskih zidina“ i velikog mula, na prostoru koji je u potpunosti bio pod morem. Postavljena su dva nova gradska sata, jedan u zvoniku crkve sv. Frane na obali, a drugi na Narodnom trgu („Pjaci“). U ovo vrijeme srušene su zgrade podignute unutar i okolo Zlatnih vrata na sjeveru palače. Teren

45 Ibid.: str. 166.

46 Grga Novak, *Prošlost Dalmacije: od Kandijskoga rata do Rapallskog ugovora*, Sv. 2, Zagreb, 1944.: str. 175-182.

van sjevernog bedema tada je zbog nanosa zemlje s predjela Gripe, a i uslijed mletačkih urbanističkih intervencija, bio na pet metara visinske razlike u odnosu na ulice palače, pa je napravljeno stubište koje je povezalno te dvije cjeline.⁴⁷

Vitturijeva općina razmatrala je i nekoliko drugih korisnih projekata koji iz različitih razloga nisu mogli biti provedeni. Među njima su projekti za lukobran, koje općina nije uspjela provesti u djelo zbog rata, te planovi za plinsku rasvjetu, koja se ispostavila preskupom za tadašnji budžet.⁴⁸ U ovo se vrijeme prvi put javlja i ideja o obnovi starog rimskog vodovoda. Dana 26. kolovoza 1854., odlukom Dalmatinske vlade br. 15401/2122, povjerena je izrada projekta obnove antičkog vodovoda umirovljenom arhitektu i konzervatoru Vicku Andriću. Dana 21. rujna 1855., nalogom br. 16392 (3276), stavljena mu je na raspolaganje odgovarajuća svota novca kako bi mogao na terenu obavljati potrebna iskapanja i snimanja. U arhivu Konzervatorskog odjela u Splitu sačuvan je i dopis načelnika Šimuna Michielija Vitturija arhitektu Vicku Andriću:

Presvijetli g. viteže! svibnja je predviđen početak radova za obnavljanje antičkog vodovoda što je od izvora Jadra nekada dovodio vodu u Dioklecijanovu palaču. Uzevši u obzir istraživanja što ste ih vi, gosp. viteže, vršili na tom antičkom spomeniku i patriotizam koji Vas potiče, ova Općina usuđuje da Vas moli da izvolite upravljati spomenutim radovima. Ne dvojeći o Vašoj ljubaznoj odluci, unaprijed Vam izražavam svoju zahvalnost. Ujedno se

47 Ibid.: str. 166-168.

48 Ibid.: str. 168.

koristim ovom prigodom da Vam izrazim svoje veliko poštovanje. Split, 29. travnja 1855.

Načelnik Michieli Vitturi sv. rukom

Dana 9. svibnja 1855., Vicko Andrić uzvraća odgovor načelniku Michieliju Vitturiju: ... *Bez protivljenja ili dvoumljenja odmah sam se prihvatio posla bez osobnog interesa i besplatno, kao i svega do tada...* Na kraju istraživanja i sondažnih iskapanja na terenu 1857. godine, spremao se Andrić izraditi projekt obnove vodovoda. Proračunao je da bi obnovljeni antički vodovod svojim protočnim kapacitetom mogao opskrbljivati vodom, za sve životne potrebe, više od 173 000 stanovnika. Kako Vicko Andrić, uslijed raznih neprilika, nije mogao dovršiti istraživanja i projekt, gradska je uprava taj zadatak povjerila inženjeru Locatiju.

Raspadom Bachova režima 1859. ponovno oživljava politički život u Hrvatskoj i Dalmaciji, te autonomaške i narodnjačke struje još jednom dolaze u sukob. U 1860. godini stvoreno je Pojačano carevinsko vijeće na kojem se govori o federativnom uređenju Austrijskog carstva. Hrvatska se ponovno zalaže za sjedinjenje s Dalmacijom i neovisnost od Ugarske, predvođena Jurjem Strossmayerom i Ambrozom Vraniczanyjem. Suprotstavlja im se dalmatinski predstavnik Borelli, koji je pobornik ideje o federaciji, ali ne i ideje o sjedinjenju s Hrvatskom i Slavonijom – Borellijev govor na ovu temu nailazi na veliko oduševljenje i podršku među intelektualnom elitom u Dalmaciji.⁴⁹

49 Novak, *Povijest Splita*: str. 170-171.

U 1860. godini izdana je „Listopadska diploma“, novo ustavno uređenje Austrijskog carstva kojim se svakoj zemlji sastavnici dodjeljuje vlastiti sabor, čiji će delegati biti poslani i u Carevinsko vijeće. Ova odluka dočekana je s velikim oduševljenjem, te hrvatski ban Šokčević odmah saziva bansku konferenciju kako bi u Beč poslao deputaciju koja traži sjedinjenje s Dalmacijom. U Dalmaciji, kontroliranoj od strane autonomaške manjine, ovo stvara stanovitu uzbunu. Mnoge dalmatinske općine, predvođene splitskom, razgovaraju o sastavljanju vlastite deputacije koja bi u Beču inzistirala na suspendiranju bilo kakve odluke o sjedinjenju do sljedećeg sastanka Dalmatinskog sabora; caru Franji Josipu I. se uskoro šalje usuglašena molba na tu temu od svih dalmatinskih općina.⁵⁰

Banska konferencija tada Splitu i ostalim dalmatinskim općinama upućuje proglas „Bratjo Dalmatinci!“, u kojem izražavaju želju za sjedinjenjem na obostrano zadovoljstvo: jasno ističu da ne žele dirati u dalmatinsku kulturu, te da će Dalmacija u slučaju sjedinjenja zadržati potpunu autonomiju. Usprkos tome, splitske općine se još jače bune protiv sjedinjenja.⁵¹ Autonomaši sad kreću i s pridobivanjem puka. Antonio Bajamonti, novi načelnik koji je naslijedio Vitturija u siječnju 1860., bio je vrlo vješt u stjecanju naklonosti naroda. Proglasom u siječnju 1861., pozivajući se na narodu vrhovne vrijednosti „Svete Vire, Slavnog Cara i Dalmacie“, njihove simpatije vrlo je lako i stekao. Bajamontijeva karizma i

ustrajno istupanje protiv sjedinjenja pridobili su i brojne druge općine. Dalmatinska delegacija ubrzo stiže pred cara i državnog ministra Schmerlinga, te se dogovaraju da se Dalmatinski sabor može sastati u ožujku ili početkom travnja. Autonomaši pod Bajamontijevim vodstvom i ovaj put uspijevaju održati Dalmaciju samostalnom kraljevinom, na razočaranje ne samo Hrvata, nego i splitskih narodnjaka, koji su bili u nemogućnosti izjasniti se službenim putevima koji su zakrčeni autonomašima, a austrijska birokracija nije prihvaćala njihove apele podnesene alternativnim načinima. Neuspjela su bila i dubrovačka nastojanja; Dubrovnik i Kotor bile su jedine dalmatinske općine koje su zagovarale sjedinjenje s Hrvatskom i Slavonijom.⁵²

Bajamonti je bio utjecajan na području urbanističkog i infrastrukturnog razvitka grada. Neophodno je spomenuti Bajamontijeve reprezentativne intervencije na području nekadašnjeg Marmontova perivoja, gdje je 1859. na njegovu inicijativu sagrađeno novo kazalište.⁵³ Priča o Prokurativama počinje s francuskom upravom u Dalmaciji, kada je rimski arhitekt Basilio Mazzoli, prema uputi maršala Marmonta, izradio planove za uređenje splitske obale i probijanje ulice prema sjeveru – današnje Marmontove, dok je na mjestu današnjih Prokurativa projektirao, nakon regulacije potoka koji su plavili to područje, park sa vrtnim labirintom, fontanama i kavanom. Taj se projekt nažalost nije realizirao, nego skromniji park otvoren 1810., ali ubrzo zapušten. Stanovnici Velog Varoša

50 Ibid.: str. 172-185.

51 Ibid.: str. 186-189.

52 Ibid.: str. 193-209.

53 Ibid.: str. 434.

presijekali su put do kuće preko parka, pa je 1861., kada je tadašnji gradonačelnik Splita Antonio Bajamonti pokrenuo planove za izgradnju Prokurativa, od njega ostala samo gola ledina bez raslinja. Gradnju na tom općinskom zemljištu je započeo zgradom kazališta namijenjenog gostujućim predstavama, koje se zvalo, zbog toga što ga je djelomično on financirao, Teatro Bajamonti. Bajamonti se osjećao Talijanom, i želio je pokazati da je Split snažno oslonjen na talijansku tradiciju, pa je odlučio sjediniti glavne gradske sadržaje u kompleks u neorenesansnom stilu koji podsjeća na zgrade oko Trga sv. Marka u Veneciji. Angažirao je poznatog venecijanskog arhitekta Giovanni Battista Medunu, koji je projekt napravio prema uputama naručitelja, bez da je ikad posjetio Split. Kazalište izgrađeno prema Meduninom projektu izgorjelo je 1881. godine, nakon čega je izgrađeno drugo na predjelu Dobri, gdje je i danas splitski HNK. Zapadno krilo bilo je izgrađeno između 1864. i 1865., dok je istočno započeto tek 1908., nakon Bajamontijeve smrti. Za razliku od venecijanskog uzora, Prokurative su bile trg s murvama, pa zatim palmama, da bi 1941. talijanski fašisti popločali trg, a u središnjoj zgradi organizirali sjedište fašističke organizacije.⁵⁴

Bajamontijeva namjera bila je i podizanje štedionice, uređenje dijela željeznice Split-Beograd, izgradnja vodovoda, lukobrana (o kojem se raspravljalo i u Vitturijevo vrijeme, no nije postignut projekt sve do 1882.), izrada regulacijskog plana, gradnja klaonice i ribarnice, te proširenje gradske tržnice. Unutar budžeta za 1864.

54 Izdvajamo: Duško Kečkemet, *Ante Bajamonti i Split*, Split, 2007.

godinu predviđana je izgradnja vodovoda, pri čemu je Bajamonti priznao vrijednost zatečenih pripremnih radova prethodne općinske uprave.⁵⁵ Car je odobrio projekt i dopustio općini da sklopi zajam od 100 000 forinti za njegovu izgradnju, pa općina nastavno na dopuštenje sklapa ugovor s Antunom Karamanom. Karamanu je, međutim, ponuđen samo dio dogovorene svote na početku, a on odbija početi rad dok se ne osigura čitav iznos potreban za izgradnju, zbog čega je općina raskinula ugovor.⁵⁶

Splitska Trgovačka obrtnička komora 1861. kontaktira ministra trgovine Wickenburga te se raspituje o angažmanu nekog stranog kreditnog društva po pitanju gradnje željeznice koja bi spojila Split, Sarajevo i Beograd. Paralelno s tim, Bajamonti traži i uspješno dobiva dozvolu za ispitivanje terena željeznice od Splita do turske granice. Svi su bili svjesni da je potpuna željeznica zbog onodobnih političkih tenzija među državama i unutar država na tom području neizvediva, ali su Splićani htjeli da se barem u načelu usvoji dio željeznice na austrijskom teritoriju. Pripremní radovi započeti su 1866. i dovršeni 1872. Godine 1873. donesen je zakon kojim se vladi dopušta osiguranje gradnje željeznice koncesijom, no projekt se prema ustrojstvu tog zakona zbog unutarnjih državnih razloga na kraju nije ostvario. Godine 1874. vladi se dopušta isto na relaciji Split-Siverić s ogrankom za Šibenik, a ta je željeznica i izgrađena te puštena u promet 1877.⁵⁷

55 Pejšković, „160 godina splitskog urbanizma“.

56 Novak, *Povijest Splita*: str. 316.

57 Ibid.: str. 390-392.

Željeznički projekti od velike su važnosti za temu vodovoda, s obzirom na to da željeznička infrastruktura zahtijeva ogromne količine vode,⁵⁸ te je upravo Željeznička uprava bila ta koja je požurivala i velikim dijelom financirala izgradnju splitskog vodovoda.

Narodnjačka intelektualna manjina u Splitu za vrijeme Bajamontijeva načelništva počinje graditi sve jaču opoziciju njegovim autonomashkim opredjeljenjima. Rastu pisana istupanja protiv autonomashke reprezentacije Dalmacije pred austrijskim vlastima: izlaze članci A. K. Matasa „Šilo za ognjilo“, Lovre Montija „Considerazione“ i drugi, koji napadaju autonomashka stajališta.⁵⁹ Vrlo značajan je početak tiskanja lista *Il Nazionale*, prvog glasila dalmatinskih Hrvata tiskanog na talijanskom i hrvatskom jeziku u uredništvu mladog Natka Nodila. Tiskan je na talijanskom kako bi narodnjaci pridobivali druge intelektualce, a na hrvatskom da bi ga mogao čitati i puk. Unutar *Il Nazionala*, ali i van njega, u obliku zasebnih brošura i eseja, vode se vrlo žustre polemike između autonomasha i narodnjaka. Na temu hrvatskog, tj. dalmatinskog pitanja pisao je i Niccolo Tomasseo, među Dalmatincima izrazito štovana ličnost toga doba. Usprkos svom izbivanju iz Dalmacije i boravku u Italiji gdje je malo vjerojatno da je bio nepristrano informiran o događanjima na ovim područjima, on piše brošure

58 Branka Beović, „Iz povijesti vodnog gospodarstva: 140 godina vodovoda u Splitu“, *Hrvatske vode*, Vol. 28, No. 112, 2020.: str. 171. – Zapremnina vodovodnog rezervoara iznosi 600 m³, od čega je čak 150 m³ bilo potrebno isključivo za rad željeznice.

59 Novak, *Povijest Splita*: str. 223-231.

u kojima kao autoritet predlaže Dalmatincima što im je činiti. Isto radi jer je svjestan bespogovornog obožavanja na koje je u Dalmaciji navikao, no na odlučan otpor nailazi u polemici s Natkom Nodilom, koji autonomashke ostavlja zaprepaštene onim što oni vide kao drskost suprotstavljanja Tomasseu. Autonomashi u bijesu počinju izbacivati *Il Nazionale* iz gradskih *casina* i *gabinetta*, pa ih narodnjačka populacija napušta i počinje osnivati vlastita intelektualna okupljališta. Nastavno tome osnovana je 1862. i Narodna slavjanska čitaonica. Međutim, prekinuvši vezu s autonomashima, narodnjaci su sad bili izloženi jakim udarima u Splitu, kako u glasilima, tako i na ulici.⁶⁰

Austrijskoj vladi sve više počinje smetati rastuća narodnjačka djelatnost, pa ona reagira njihovim otpuštanjem s određenih pozicija.⁶¹ Narodnjaci se na provedena otpuštanja osvrću na saborskom zasjedanju u ožujku 1864., na što ih vladin povjerenik u saboru, Roszner, upozorava da je smjenjivanje tih pojedinaca pitanje austrijske izvršne vlasti u koju se Dalmatinski sabor nema što miješati. Narodnjaci se pozivaju na Ustav koji im takvo propitivanje dopušta, no usprkos tome sabor se raspušta već dva dana kasnije, prije nego se uopće stiglo razgovarati o ključnim pitanjima poput jezika.⁶² Vlada proglašava Narodnu stranku revolucionarima i neprijateljima te upošljava čitav državni aparat da po gradovima zastrašuje i prijeti, mijenja izborne listiće,

60 Ibid.: str. 269-277.

61 Ibid.: str. 278-279.

62 Ibid.: str. 279-282.

zabranjuje skupštine, izbore provodi uz asistenciju vojske i sl. Zbog ovih intervencija, udio narodnjaka u sljedećim izborima za poslanike u saboru je ništavan.⁶³ Međutim, ministra Schmerlinga uskoro mijenja liberalnije nastrojeni Belcredi, koji ukida progone narodnjaka i štoviše traži da dalmatinski činovnici znaju narodni jezik. Dalmatinsko namjesništvo je, međutim, pod vodstvom Lapenne i Mamule, zagriženih autonomaša, koji nastavljaju podrivati narodnjake kako su god mogli usprkos odredbama ministarstva, no ubrzo bivaju smijenjeni.⁶⁴ Lošu sreću narodnjaci ponovno imaju i sa sljedećim ministrom Beustom 1866. koji je podupirao autonomaše, a i sa Levinom Rauchom 1867. koji je u interesu provedbe hrvatsko-ugarske nagodbe nasiljem na izborima pobijedio narodnjake, drastično smanjivši broj njihovih poslanika.⁶⁵ Bajamonti je u Splitu bio prisiljen na stanku 1864. kada ga je zbog nesuglasica unutar autonomaške stranke smijenio okružni kapetan Alesani.

Naime, Antun Buljan, koji se odrekao pozicije poslanika u Dalmatinskom saboru 1863., želio je da ga zamijeni kapetan Alesani, ali službeni autonomaški kandidat bio je Josip Piperata. Alesani iste godine zaista biva izabran za poslanika, ali nekolicina autonomaša je protestirala, a naročito Bajamonti, što je kulminiralo njegovim smjenjivanjem, kada novi načelnik postaje Francesco Lanza. Međutim, već do kraja 1864. car izdaje Uredbu za uređenje

općina i Uredbu za izbor općinskog zastupništva za Dalmaciju, zbog čega je Split prisiljen na nove izbore na kojima Bajamonti s lakoćom pobjeđuje.⁶⁶

Pažnja se potom vraća vodovodu, te on ulazi u proračun za 1866. godinu s ostalim velikim gradnjama Splita. Opet se predlaže zajam za vodovod, ovaj put u iznosu od 200 000 forinti, na nezadovoljstvo nekih od vijećnika. Od Dalmatinskog sabora tražilo se da za potrebe barem početnog rada na vodovodu ili gradnje klaonice isposluje 18 000 forinti, no Bajamontijevi protivnici su taj pokušaj sabotirali. U to nastupa teško stanje u carstvu zbog Austro-pruskog rata 1866., kao i haranja kolere, što obustavlja daljnje pokušaje rada na vodovodu.⁶⁷

Značajan obrat za narodnjake u Dalmaciji dolazi 1870., kada novo ministarstvo Alfreda Potockog raspušta sve postojeće pokrajinske sabore osim češkog. Ovog puta narodnjaci dobivaju većinu od 24 narodnjaka naspram 16 autonomaša. Uz to, dolazi do problema s verifikacijom izbora otočkih područja pa broj autonomaških predstavnika spada na tek 8, a tih osmero zbog malobrojnosti daju ostavku, te ostaje sabor koji sačinjavaju isključivo narodnjaci. Još uvijek zaneseni idejom ujedinjenja, dalmatinski narodnjaci su 1874. poduprli izgradnju željeznice Split-Siverić s ogrankom za Šibenik, držeći da je to prvi korak gradnje veće pruge koja bi ih spojila s Hrvatskom.⁶⁸

63 Ibid.: str. 278.

64 Ibid.: str. 284-285.

65 Ibid.: str. 289-290, 293.

66 Ibid.: str. 317-321.

67 Ibid.: str. 420-422.

68 Ibid.: str. 293-294.

Gradnja te željeznice povoljno je utjecala i na projekt vodovoda. Kako je već spomenuto, željeznica je zahtijevala znatne količine vode, pa Željeznička uprava sudjeluje u financiranju izgradnje vodovoda s čak 150 000 forinti u 1877. godini. Uz nju sudjeluje i vojni erar s 37 000 forinti, te država s 5 000 forinti. Željeznička uprava očekivala je, a i inzistirala na žurnom radu, no splitskoj je općini još uvijek nedostajalo novaca. S obzirom na to da nije uspjela podići kredit, a pregovori s Antunom Karamanom su propali, Bajamonti odlučuje na sebe preuzeti preostali trošak i podiže paušalnu svotu od 300 000 forinti. Njegova ponuda o istom prihvaćena je od strane općinske uprave (ali ne i općinskog vijeća) u ožujku 1877., usprkos tome što se cijena vodovoda predviđala na iznos od 500 do 600 000 forinti, zbog čega općina naknadno u kolovozu 1877. podiže zajam od 150 000 forinti na 20 godina. Od ovog općinskog zajma ukupno 50 000 forinti iskoristilo se i za gradnju dugo iščekivane klaonice te gradske tržnice.⁶⁹ Bajamonti će zbog svojih ishitrenih i službenim putem površno procesuiranih odluka po pitanju organizacije ovih financija upasti u pozamašnu kontroverzu koju će narodnjaci iskoristiti. Vodovod konačno postaje funkcionalan i biva pušten u rad u srpnju 1880.⁷⁰ Na simboličkoj je razini uz vodovod vezana Bajamontijeva fontana, čije je podizanje, financirano građanskim donacijama, predložio Bajamonti na sjednici u ožujku 1880. kao spomenik u čast dovršetka projekta vodovoda. Novac

69 Ibid.: str. 428.

70 Ibid.: str. 422-423.

je lako skupljen i gradnja čak skoro dovršena, kada se uslijed zakonskih i političkih previranja naređuje da se rad na fontani obustavi. Usprkos tome, Bajamonti je organizirao funkcioniranje fontane već 1880., iako je rad na njoj ponovno dopušten tek u 1883. Prekidanje dovoda vode do fontane od strane nove narodnjačke općine, Bajamontijeve tužbe o smetanju posjeda koje su uslijedile, općinska traženja da Bajamonti preda fontanu i vodovod u općinsko vlasništvo tek su dio dugogodišnje afere između Bajamontija i općine koja će ostati neriješena do 1887.⁷¹

Do najvećeg obrata u političkom stanju dolazi propustom autonomaske vlasti u Splitu kojim je ostala oštećena austrijska vojska. Prema državnom gubitku koji se dogodio pod naizgled pasivnim nadzorom lokalne vlasti, austro-ugarska vlast nije mogla ostati ravnodušna, te smjenjuje Bajamontija i njegovo vijeće, a na vlast po prvi puta dolaze narodnjaci.⁷²

Tomislav Bosnić

Ana Šverko

71 Ibid.: str. 424-425.

72 Do istog dolazi vrlo specifičnim slijedom događaja za vrijeme vojne proslave u Splitu 1880., no taj konkretan sukob izlazi van tematike ovog poglavlja. Čitavu situaciju zorno prikazuje Grga Novak (*Povijest Splita*, str. 338-339).

1.3. Splitski vodovod u 19. stoljeću

Zasluge za propagiranje ideje obnove antičkog vodovoda u Splitu zapravo idu vladinom savjetniku i okružnom poglavaru 1843.-1845., upravitelju splitske Gimnazije i predsjedniku povjerenstva za poljoprivredu u Splitu, Eduardu Grieszu (Griez) di Ronse (de Ronze). Griesz je prionuo obnovi gotovo uništenog Marmontovog perivoja, počeo saditi stabla na širini Manuša, sjeverno od Zlatnih vrata, anticipirajući formiranje gradskog perivoja. Ideju o obnovi akvedukta podržao i Grieszov nasljednik Francesco de Zanchi. Stvarnu podršku vlasti u Zadru i Beču uspio je isposlovati okružni poglavar dr. Ivan Buratti, koji se i osobno, kao amater, angažirao u istraživanju antičkog vodovoda.⁷³

Nalaz rimskog kanala prilikom učvršćivanja južnog zida gradske bolnice 1844. potakao je Vicka Andrića, prvog hrvatskog konzervatora, da se posveti istraživanju akvedukta, ali i uzaludnom uvjeravanju vlasti o opravdanosti njegove obnove: za njega, naime, nije bilo alternativnih varijanti. Andrić se tijekom čitavog radnog vijeka bavio regulacijom voda (Krka, Cetina, Neretva, Butišnica); uostalom to je ulazilo izravno u *curriculum* tadašnjih arhitekata.⁷⁴ Već 1845. bijahu dalmatinskoj vladi podastrta četiri projekta za izgradnju vodovoda od kojih je tri izradila Direkcija za vojne

73 Više: Duško Kečkemet, „Obnova Dioklecijanovog akvedukta“, u: Josip Belamarić (ur.), *Dioklecijanov akvedukt*, Split, 1999., str. 29-49.

74 Temeljnu studiju o Andriću napisao je Duško Kečkemet: *Vicko Andrić, arhitekt i konzervator 1793-1866*, Split, 1993.

Fotografija Dioklecijanovog akvedukta na Mostinama koncem 1990-ih.

utvrde a četvrti, najodvažniji, jer je bez alternativnih premisslanja rehabilitirao Dioklecijanov vodovod, izradio je Vicko Andrić, „temeljem ideja koje su odavna bile u optičaju” – veli Mihovil Glavinić, tadašnji splitski konzervator (u iscrpnoj peticiji za obnovu antičkog akvedukta koju je upravio 6. lipnja 1877. baronu Rodiću, namjesniku Dalmacije). I uistinu, Andrićev projekt, zdušno poduprt i od okružnog poglavara Griez de Ronzea⁷⁵ i dvorskog

75 Najviše podataka o *curriculumu* Eduarda Griesza, koji 1842. postaje carski vla-

savjetnika barona de Scallera, Uprava javnih radova ocijenila je na Staru godinu 1845. najboljim. Na njemu se, međutim, nije nastavilo raditi.

Namjesništvo u Zadru pokušava pokrenuti pitanje obnove Dioklecijanova vodovoda obraćajući se 1848. tadašnjem hrvatskom banu barunu Jelačiću, ali je „stranka neprijateljska antičkim spomenicima spriječila nastavak pregovora i gotovo zamela tragove dokumentima ...” (piše kasnije V. Andrić). Andrić, naročito od 1852. godine, upućuje niz pisama i predstavki da mu se povjeri izrada projekta obnove akvedukta.

Nova općinska uprava s načelnikom Šimunom Michieli-Vitturijem (od rujna 1853. do studenog 1859.) odmah po nastupu 1853. godine obnavlja inicijativu za izgradnju vodovoda. Pokrajinski inženjeri Niseteo i Dal Bosco podnose 26. siječnja 1854. Okružnom poglavarstvu Splita neovisne prijedloge za opskrbu grada tekućom vodom. Niseteo je predlagao spajanje četiri glavna bunara koji „bi davali toliko vode za sve splitsko stanovništvo, i u doba suše, a mogli bi se kopanjem dobiti i novi bunari”. Dal Bosco 20. kolovoza 1854. Namjesništvu, a u ime Pokrajinske građevne uprave, podnosi razmatranje o četiri varijante: prvom bi se obnovio antički akvedukt „za čije izvođenje c. kr. inženjer gospodin Andrić spominje svotu od 71.804 fiorina“; drugom bi se

din savjetnik i prvi okružni komesar u Splitu, sve do 1845. godine, donosi: Jevto Milović, „Dnevnik o razvoju pregovora suda od kmetstva na Paštrovskoj Planini Eduarda Grija iz 1841. god.“, *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, Sv. 4-5, Dubrovnik, 1956.: str. 613-642.

u zajednički bazen povezala „četiri postojeća bunara u blizini grada, dodajući još jedan prostrani bazen“; trećom bi se doveo „novi vodovod s lijeve strane s lijeve obale rijeke Salone (Jadra), na točki nižoj od izvora, točno na mjestu zvanom Mlinovi. Za taj novi vodovod predvidjela je C. kr. uprava fortifikacija trošak od 40.000 f.“; konačno, četvrtom, „sagradio bi se novi vodovod, dovodeći ga s desne obale iste rijeke, vodeći ga preko državne ceste za Trogir; zatim prešavši rijeku i zaliv Vranjica, uz trošak od 45.000 f.”⁷⁶

Odlukom Dalm. vlade od 26. kolovoza 1854. penzioniranom inženjeru-konzervatoru, vitezu Vicku Andriću je konačno povjerena izrada projekta obnove akvedukta. Agilni Michieli-Vitturi u malo je vremena bitno popravio sliku gradskog proračuna, tako da se općina mogla prihvatiti važnih javnih radova. Prvo je uređena većina ulica u svim splitskim predgrađima i oko grada, pa bunari na Lučcu i Manušu. Porušen je veći dio tzv. „Ugarskih bedema“ da grad dobije više zraka, kao i velik dio tzv. „Kapucinskih zidina“ kako bi se otvorio pristup Lučcu i oblikovala nova obala na kojoj su se raširili prostori, „kao začarani, osjenjeni mladim stablima koji su sposobni da stvore cvatuće perivoje i ugodnu večernju šetnju.“ Vitturijeva uprava, dakle u doba najstrožeg apsolutizma, definirala je planove koji će odrediti splitske urbane pothvate slijedećih desetljeća: gradnju vodovoda, lukobrana i obale, kazališta, plinsku rasvjetu...⁷⁷ Uz to, da bi namakla sred-

76 Kečkemet, „Obnova“.

77 Grga Novak, *Povijest Splita*, Sv. 4, Split, 1978.: str. 1947; 2156.

stva za Andrićev nedovršeni projekt obnove vodovoda, općina je na dražbu dala građevni teren na zapadnom dijelu obale, na Šperunu, koji je kupio dr. Antun Bajamonti i na njemu sagradio svoju reprezentativnu palaču.⁷⁸

Na 1. svibnja 1855. Andrić je (bez ikakve naknade) započeo s iskapanjima i arhitektonskim snimanjem arheoloških ostataka. Taj datum možda je svjesno iz nekih simboličkih razloga biran s obzirom na to da je u to vrijeme padala 1550. godišnjica Dioklecijanove abdikacije (305.), dan koji se najčešće uzima kao formalni datum zaključenja gradnje Palače.

Andrić se prihvatio posla uobičajenom ozbiljnošću i bez žurbe, pa nalazimo da 14. rujna 1856. naručuje karte Solina, Mravinaca i Splita da bi priredio topografski elaborat čitave trase akvedukta. Sačuvana je samo arhitektonska snimka koja pokazuje što je vidio na Prosiku.⁷⁹ Na crtežu se vide piloni poput onih nađenih na Bilicama (crtež u literaturi nije notiran kao dio trase Dioklecijanova vodovoda). Osobito je značajno Andrićevo zapažanje da srednji kapacitet vodovoda između izvora, njegovih zakopanih i nadzemnih dijelova pokazuje kako je Dioklecijanov arhitekt postigao najmanju moguću dužinu uz najmanji mogući rad na podzemnim konstrukcijama i nadzemnim

78 Kečkemet, „Obnova“.

79 O srednjovjekovnom Prosiku vidi: Lovre Katić, *Rasprave i članci iz hrvatske povijesti*, Split, 1993.: str. 382-388; također: Josip Belamarić, „Ostava srebrnog posuda pronađena 1493. na putu prema Prosiku kraj Solina“, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, Vol. 36, 2012.: str. 83-92 (pretisnuto u: isti, *Studije iz starije umjetnosti na Jadranu*, Sv. 3., Split, 2020.: str. 279-295).

lukovima – što bi govorilo o zaista sposobnim geometrima i inženjerima (očigledno je oko Palače bio angažiran čitav tim specijaliziranih inženjera).

Andrićeva istraživanja i sondažna ispitivanja oteгла su se u 1857. godinu. U srpnju te godine dobio je dozvolu da na godinu dana, o vlastitu trošku, ode proučavati antičke i suvremene vodovode u Lombardiji, Rimu, Caserti kraj Napulja, Toskani, Veneciji: „U Lombardiji namjeravam proučavati najjeftiniji sistem dovoda i raspodjele vode razmjerno površinama koje treba navodniti, a u Rimu najekonomičniju raspodjelu i dovod vode po raznim četvrtima, trgovima, radionicama i dr. (...) Stigavši gotovo do kraja tolikog truda, savladavši muke i uzrujavanja, ne želim izostaviti taj posljednji pothvat. Sada kada sam glavno savladao, ostaje mi (nakon tog putovanja), manje za njegovo potpuno dovršenje.“ U Italiji se zadržao do 10. prosinca.⁸⁰

Već ranije – sluteći podvale svojih protivnika u gradu – dne 7. lipnja 1857. uputio je Centralnoj komisiji za očuvanje i unapređenje spomenika monarhije molbu da se za njegova zamjenika na položaju konzervatora starina imenuje profesora crtanja osnovne škole Dujma Marcocchiu „kao jedinog poznavaoca vrijednosti antičkih građevina i žarkog ljubitelja spomenika (...) kojemu mogu povjeriti obranu ovog zanimljivog spomenika da mu se u mojoj odsutnosti ne bi dogodila kakva nezgoda.“⁸¹

80 Kečkemet, „Obnova“.

81 Ibid.

Andrićeva sporost i konzervatorska skrupuloznost (ali i stanovita netaktičnost spram okružnog namjesnika Burattija koji se, u Andrićevom odsustvu, prihvatio otvaranja Zlatnih vrata Dioklecijanove palače, zazidanih u kasnoantičko doba),⁸² doveli su do toga da mu se za izradu konačnog projekta postavilo više protukandidata i konačno, 4. travnja 1859. izabralo, usprkos ranijoj odluci namjesnika Mamule, netom zaposlenog općinskog inženjera Franju (Francesca) Locatija iz Brescie, s uvjetom da projekt – zapravo prema Andrićevim premisama – razradi u četiri mjeseca. Buratti veli:

Navedeni ing. [Andrić] uvijek veli da mu ostaje još malo tjedana posla, ali otada su prošli dugi mjeseci i godine a da projekt još nije načinjen, a izgleda da nema nade da će ga se uskoro vidjeti obzirom na zakašnjenja s kojima dotični inženjer običava djelovati. Općinsko se vijeće usto boji da će projekt ing. Andrića biti previše arheološki usmjeren i tako izazvati ne potpuno nužne troškove....

Bilo kako bilo, Locati izlaže tri prijedloga. Prvi pretpostavlja restauraciju rimskog akvedukta, makar uz neka pojednostavljenja; drugi se zauzima samo na značajnije traktove rimskog vodovoda (s kamenim cijevima dijametra od 9 palaca); trećim predlaže rekonstrukciju izvornog stanja ali, kao i kod prvog rješenja, uz sniženje galerije za dvije stope. Inače, jedan od prvih zadataka

82 Za Burattijev zahvat otvaranja Zlatnih vrata vidi: Cvito Fisković, „Otvaranje Zlatnih vrata Dioklecijanove palače u Splitu“, u: Nataša Bajić-Žarko (ur.): *Grada i prilozi za povijest Dalmacije*, Sv. 12: *Zbornik radova posvećenih sedamdesetogodišnjici života Danice Božić-Bužančić*, Split, 1996.: str. 735-749.

koje je Locati dobio bijaše izrada regulacijskog plana Splita, jednoglasno prihvaćenog na sjednici Općinskog vijeća 24. srpnja 1862.⁸³

To treće rješenje Gradski savjet prihvatio je jednoglasno 16. veljače 1860. i ovlastio Gradsku skupštinu – sada s A. Bajamontijem kao načelnikom – da se zaduži do 80.000 fiorina kod Nacionalne banke posredstvom tršćanskih Assicurazioni Generali (ukupan trošak procijenjen je na trošak od 83.000 fiorina). Locatijev projekt recenzirali su „vrlo cijenjeni hidrauličar“ dr. Luchini i prof. Antun Radman (13. ožujka 1860.). Andrićev udio u pripremnim radovima ne spominje se. Duh projekta najbolje opisuje jedan od zaključaka recenzije potonjeg: „Antika je da joj se divimo, ne da je imitiramo!“⁸⁴

Ing. Luchini 16. lipnja 1861. izrađuje prepravljeni troškovnik kojim je pothvat sada procijenjen na 147.810 fiorina.

Splitska je komuna 27. travnja 1862. potpisala ugovor s Antunom Karamanom, ali prema ranijem Locatijevom proračunu (na 98,735 fio.), što će uzrokovati niz problema i dovesti do dugačkog sporenja između tog poduzetnika i grada, koje je ostalo otvoreno

83 Novak, *Povijest Splita*, 1978.: str. 2280.

84 Dr. Antun Radman bio je padovanski profesor matematike i fizike, koji je se u zavičaju zalagao za obrtničko gospodarstvo. (Vidi: Michele P. Ghezzi, „L'Istria e la Dalmazia nel XIX secolo“, *Atti e memorie della Società dalmata di storia patria*, Vol. 30, 2001.: str. 31, 65). S bratom dr. Josipom i ocem dr. Nikolom, preuredio je (1840.-48.) staru mlinicu na Cetini Pod Visućem (gdje je i pisana recenzija) – raniji posjed obitelji Kačić – u prostrani ladanjski sklop u duhu bidermajer arhitekture, začudo rijetke u Dalmaciji, s okolišem uređenim kao perivojem unutar kojeg su raspoređeni antički i kasnosrednjovjekovni ulomci.

do samog dovršetka gradnje vodovoda. Karaman je, naime tražio da se za radove osigura cijela svota unaprijed ili da će on provizorno preuzeti gradnju, na što je općinska kongregacija ugovor poništila.

Međutim, regionalne i lokalne političke prilike nisu pogodovale tako zamašnom pothvatu, pa je projekt još jednom stavljen na čekanje. „Kao rodoljub smatram da je toliki zaborav neoprostiv — pisao je Andrić u svom opširnom Izvještaju Centralnoj komisiji 1865. — Ne želeći snositi istu krivicu, učinio sam što mi je bilo moguće da sebi predstavim trag vodovoda i kad sam se 1844. uvjerio u njegovo postojanje, želio sam o tome uvjeriti i dičnu Vladu.”⁸⁵

U više kasnijih godina u raspravama o gradskom proračunu glasovalo se o zajmu koji bi se podigao za gradnju vodovoda. Konačni poticaj došao je, reklo bi se, s neočekivane strane. Prvog svibnja 1874. izglasan je u Carevinskom vijeću zakon o gradnji željeznice Split-Siverić s ogrankom prema Šibeniku, dovršenim 4. listopada 1877. godine.⁸⁶

Za nas je, međutim, važno da su parni kotlovi željeznice trebali mnogo vode. „Kopati bunare“ – veli u svom dopisu Centralnoj komisiji za istraživanje i zaštitu spomenika počasni konzervator Glavinić 16. lipnja 1876. – „nije podesno zbog boćate vode na koju bi se sigurno naišlo“; cisterne bi ovisile o notornoj činjenici da u Dalmaciji vlada česta suša; ostaje, dakle, jedino mogućnost gradnje vodovoda i to, najbolje, obnovom rimskoga. Željeznička uprava,

85 Kečkemet, „Obnova“.

86 Novak, *Povijest Splita*, 1978.: str. 2133, 2260.

međutim, razradila je, posve logično, projekte za postavljanje vodovoda od lijevanog željeza, uglavnom za potrebe dnevnog snabdijevanja svoje željezničke stanice. Rasprava nije bila nimalo lagana, s obzirom na cijenu pothvata.⁸⁷

Dne 6. lipnja 1877., kada su radovi uistinu već započeli, Glavinić piše namjesniku barunu Rodiću u Zadru, potanko izlažući povijest ideje i dajući mu opis sačuvanih dijelova antičkog akvedukta. Moguće je da je na tu utjecajnu adresu pisao konzervator, a ne poglavarstvo, zbog toga što se gradonačelnik Bajamonti našao s namjesnikom Rodićem u veoma zategnutim odnosima.⁸⁸ Makar konačna odluka o formi vodovoda još nije donesena, iz dopisa se vidi da su projekti međusobno izmijenjeni. Glavinić pretpostavlja da je Centralna komisija poduzela prema Ministarstvu trgovine i javnih radova potrebne korake da neutralizira ideju o cijevima od gize, a sam se nada da će inženjeri Uprave željeznica konačno shvatiti koliko je već uloženo u projekte obnove Dioklecijanova akvedukta.

Bez obzira na konačnu odluku, dr. A. Bajamonti je već 20. ožujka 1877. općinskoj upravi iznio ponudu da će na osobni rizik voditi gradnju vodovoda za paušalni iznos od 300.000 forinti, što je bilo znatno niže od ponuda drugih poduzetnika. I premda u proračunu stavke za vodovod nije bilo, te je godine za zakup

87 Stvar se postavljala i kao rasprava između modernista i zagovornika zastarjelih metoda, što najavljuju već stranice spomenute Radmanove recenzije na Locatijev projekt 1860. godine. Vidi dokument na kraju knjige *Dioklecijanov akvedukt*, ur. Josip Belamarić, 1999.

88 Novak, *Povijest Splita*, 1978.: str. 2194.

izgradnje vodovoda Bajamontiju predana svota od 111.270 forinti: gradonačelnik je postao poduzetnik – sve bez javne dražbe i odobrenja vijeća i Zemaljskog odbora, što će izazvati lokalnu političku krizu, djelomice uzrokujući konačan gradonačelnikov pad na izborima 1880. godine. Bajamonti je, dakako, isticao da je to bio jedini način da se vodovod konačno počne graditi, te da je sam potrošio više od onih 300.000 forinti, a da Općinu nije koštao ni 75.000.⁸⁹

Željeznička uprava bila je sa svoje strane voljna sudjelovati u troškovima do 150.000 forinti, vojni erar s 37.000, na što je država dodala još 5.000, da bi se njezin ukupni dio zaokružio na 192.500 forinti. Općinsko vijeće je pak 26. kolovoza iste godine zaključilo da se podigne zajam na 20 godina od 150.000 forinti s amortizacijom, od čega će 100.000 ići za vodovod.⁹⁰

Radovi su se izvodili pod pritiskom rokova, nesređenih proračunskih prilika, odgađanih odluka i žučljivih političkih prepirki (god. 1878. u jeku duge predizborne groznice raspušten je i Dalmatinski sabor), a uz gradonačelnikov lokal-patriotski voluntarizam. Bio je to u mnogočemu više poduzetnički negoli konzervatorski pothvat, dakako, nimalo neobičan za to vrijeme.

89 Novak, *Povijest Splita*, 1978.: str. 2208.

90 Novak, *Povijest Splita*, 1978.: str. 2293.

Godine 1879. akvedukt je dovršen, osim rezervoara. Dio u Dujmovači obnovio je Feliks Markovina po nacrtima i nadzorom ing. P. Lughera i ing. dr. Antonellija (čiji se nacrti nalaze u splitskom konzervatorskom arhivu).⁹¹ Bio je jedini rimski akvedukt u Austro-ugarskom carstvu – isticalo se – koji je vraćen izvornoj funkciji. Na pilonu akvedukta u Dujmovači postavljena je spomen-ploča:

AVSPICIIS
FRANCISCI. IOSEPHI. I
IMPERATORIS. AVSTRIAE
REGIS. DALMATIAE
ANTONIVS.
BAIAMONTI
PRAEFECTVS.
SPALATINVS AQVAEDVCTVM
AB. IMPERATORE. DIOCLETIANO
MAGNIFICE. EXTRVCTVM
LONGA. VETVSTATE. DILAPSVM
SVMPTIBVS. DE. AERARIO. PVBLICO
ET. ARCA. MVNICIPALI SVPPEDITATIS
RESTAVRAVIT AQVAMQVE. SAVBERRIMAM
IN. VRBEM. DEDVXIT
ANNO. SAL. MDCCCLXXIX

91 Bulić, Karaman: str. 109-114.

Franz Thiard de Laforest, fotografija netom obnovljenog Dioklecijanovog akvedukta na Mostinama.

Voda je svečano potekla 14. ožujka 1880. u 10 sati, javlja brzojavom konzervator Glavinić baronu Helfertu, odnosno bečkoj Centralnoj komisiji. Nekoliko dana poslije Bajamonti izlaže prijedlog gradnje monumentalne česme koja je trebala biti zaglavni kamen čitava

pothvata. Tri tisuće SPLICANA skupilo je 20.000 forinti.⁹² Međutim, cijela formalna strana vođenja poslova oko obnove vodovoda

92 Slavko Muljačić, „Novi i zaboravljeni podaci o gradnji i rušenju monumentalne česme na splitskoj obali“, *Kulturna baština*, Vol. 22-23, 1993.: str. 103-124; Duško Kečkemet, *Splitska fontana*, Split, 1994.

vođena je prilično nebrižno, što je dalo povoda dr. Bulatu za oštre napade koji nisu prestali ni prelaskom gradske uprave u ruke Narodne stranke. Zbog nesređenih računa Bajamonti je odbijao da vodovod, kanalizaciju i česmu preda općini; čak ju je tužio zbog smetanja posjeda.

U prosincu 1882. Općina je definitivno uvedena u posjed, usprkos Bajamontijevim pismenim protestima. Bajamontijevi protesti rezultirali su ipak sudskom presudom krajem 1887. godine, po kojoj mu je splitska Općina trebala dodatno isplatiti 57.435 forinti.⁹³ Istraživanja i obnova trakta Dioklecijanovog akvedukta na Bilicama omogućili su nam da izravno analiziramo i vrednujemo pot-hvat njegove obnove iza sredine druge polovice 19. stoljeća. Obično se piše da se u obnovi akvedukta u 19. stoljeću moglo bez velikih popravaka upotrijebiti 35% njegove dužine, da je 25% trebalo iznova posvoditi, a 40% posve popraviti. Upravo provedeni arheološki radovi na Bilicama, na trasi Dioklecijanovog vodovoda rekonstruiranog 1878./79., iznijeli su na vidjelo 11 rimskih pilona, dosad nepoznatih, s osloncima lukova koji su nosili kanal za vodu. Arheologija nam plastično otkriva sudbinu Andrićevih projekata koji su najprije bili namjerno „izgubljeni“, pa na koncu odbačeni, jer su bili „prearheološki“, odnosno, jer su pretpostavljali skrupuloznu konzervaciju i restauraciju zatečenih ostataka. To valja istaći budući da su se javile i tvrdnje da je „obnova akvadukta u Dujmovači upravo rezultat novih

93 Novak, *Povijest Splita*, 1978.: str. 2296; o vodovodu vidi i prilog Stanka Piplovića, „100 godina splitskog vodovoda“, *Kulturna baština*, Vol. 11-12, 1981.: str. 112-116.

teorijskih dosegâ u zaštiti spomenika kulture“, pa je ona stavljena u kontekst „drugih austrijskih obnova spomenika na našoj obali“. Obnova Dioklecijanovog akvedukta mogla je, eventualno, uistinu biti rezultat novih konzervatorskih teorijskih dosegâ – da nisu bili otklonjeni Andrićevi planovi. Upravo provedeni arheološki radovi pokazuju da je Bajamontijeva rekonstrukcija, duž čitavog ovog dijela trase, odstupila od izvornog ritma, formata, pa čak i pravca ukupno 17 otkrivenih antičkih pilona, a dio koji nas ovdje zanima (jer se tu provlači nova magistralna cesta) izveden je, očito iz razloga štednje, u obliku zida koji je negirao podanke izvornih pilona i lukova.

N. Katanić i M. Gojković (*Grada za proučavanje starih kamenih mostova i akvedukata u Hrvatskoj*, Beograd – Zagreb 1972., str. 278-280) su usporedbom Andrićeve snimke Suhog mosta (Mostine) iz 1845. i izvedenog stanja prvi ustanovili da su prilikom obnove vodovoda 1879. godine graditelji uz saniranje sačuvanih ostataka dodali i unijeli mnogo elemenata sa Dioklecijanove palače (na primjer, čela svodova, ali – radi štednje – samo na strani prema cesti Solin – Split). S druge strane, nisu restaurirali sedam masivnih svodova (jedan se sačuvao uokviren austrijskim zidom) prema Splitu, koje Andrić dokumentira, niti one koji su mogli postojati prema kaptaži. Valja još i spomenuti da je tridesetih godina 20. stoljeća i ovaj, najmonumentalniji dio vodovoda bio nadograđen betonskim zidom.

Josip Belamarić

1.4. Motivi obnove Dioklecijanovog vodovoda

Ovdje je već rečeno da se o obnovi Dioklecijanova vodovoda sanjalo i razgovaralo od početka 1840-ih godina, a vjerojatno i ranije. Potom su se tijekom više od trideset godina razvijale varijante mogućeg projekta, provodila sondiranja i istraživanja... Pokretač svega bila je činjenica da je grad ljeti žedao. Kad je Robert Adam 22. srpnja 1757. doplovio u Split da bi se sa svojim „Mirmidoncima” poduhvatio proučavanja Dioklecijanove palače, mogao je nazočiti procesiji u kojoj su Splitskani osam dana gradom nosili Blaženu Djevicu (nažalost ne znamo koju od čudotvornih splitskih ikona), „moleći za kišu koja još nije pala”, kako piše bratu u London 6. kolovoza. Problem je bio urgentan posebno s obzirom na nezdravost voda u većini splitskih bunara. Voda se regularno dovozila u bačvama s Jadrana i prodavala na vjedra – skupo (brat Don Frane Bulića imao je poduzeće koje je donosilo iz Solina bačve vode za vojničku posadu).⁹⁴ Sâm car Franjo I., prilikom prve posjete Splitu 1818. piše u svom putnom dnevniku: „Inače je grad prljav, nema dovoljno pitke vode, nedostaje baš izvorska voda, pa se pije voda iz cisterni. Kad kiši, voda s brda teče po gradu kao rijeka, ali odmah i oteče.” Poriv za obnovu Dioklecijanova akvedukta mogao je doći posebno nakon obnove zadarskog (od Botine) 1838., koji je djelomično koristio trasu Trajanova vodovoda čije se izvorište nalazilo u predjelu Vranskog jezera, kod lokaliteta „Biba“ (od *viva* – živa, sc. *aqua?*),

94 Bulić, Karaman: str. 113.

tekući do Zadra u dužini preko 40 km!⁹⁵ Kampanilističke motive toga doba nipošto ne smijemo zanemariti, pogotovo u vremenu sve većeg antagonizma dvaju gradova. Obnova Dioklecijanova akvedukta nametala se imperativno i iz lokalpatriotskih razloga. U svakom slučaju, 1850-ih godina obnova Dioklecijanova vodovoda bijaše „jedna od naših omiljenih tema“, navodi Franjo Carrara.⁹⁶

Rekosmo već, međutim, da je konačni poticaj došao nipošto s neočekivane strane, nakon što je na dnevni red neodgodivo došla gradnja željezničke mreže duž jadranske obale. Prijedlozi izgradnje željezničkih pruga u Dalmaciji, odnosno do Splita, pokrenuti su, čini se, kad i ideje o obnovi Dioklecijanova vodovoda. Godine 1843. upućen je prvi prijedlog u tom smislu – prema mađarskome parlamentu. Godine 1846. predloženo je da trase pruga prate smjer već postojećih cesta. Konačno, 16. svibnja 1874. u Carevinskom je vijeću izglasan zakon o gradnji željeznice Split-Siverić (centar dalmatinskog rudarstva) s ogrankom prema Šibeniku (gdje je u Mandalini oblikovana najvažnija austro-ugarska ratna luka). Izgradnja je počela već za mjesec dana, uz veličanstvenu iluminaciju splitske luke. „A onda su počela govorkanja o nepoštenome izboru izvođača radova“ – piše Goran Borčić u svom tekstu *Povijest pisana svjetlom. Split od Prisce do Adriane* – „tako da je Car telegrafski naredio otkazivanje ugovora, a radovi su povjereni Bajamontiju i ljudima iz *Associazione*

95 Boris Ilakovac, „Obnova rimskih akvedukata u Hrvatskoj u 19. stoljeću“, u: Josp Belamarić (ur.), *Dioklecijanov akvedukt*, Split, 1999.: str. 52-53; isti, *Rimski akvedukti na području sjeverne Dalmacije*, Zagreb, 1982.

96 Vidi izvješće o iskapanjima u Saloni 1846. F. Carrare, prevedeno u knjizi *Antička Salona*, ur. Nenad Cambi, Split, 1991, str. 163.

Neueste Eisenbahnkarte der ÖSTERREICHISCH-UNGARISCHEN MONARCHIE: mit Berücksichtigung der Montan und Industrie Bahnen, (Najnovija željeznička karta Austro-Ugarske Monarhije: uključujući planinske lance i industrijsku željeznicu), izdavač: Lehmann & Wentzel, 5 x 69 cm, litografija na papiru, Beč, 1869.

dalmatica, što je uvečer proslavljeno novom iluminacijom luke, praćeno serenadom i bakljadom.” Pruga Split – Siverić i Perko- vić – Šibenik puštena je u promet 4. listopada 1877.⁹⁷ Željeznica će, kao i nova luka (s lukobranom čija je izgradnja dovršena tek

1887.), postati podčinjavajući faktor gradskog razvitka: zauzela je cijelu istočnu obalu posve transformirajući pročelje Lučca, odredila je nove granice grada, presjekla niz stoljetnih komu- nikacija, prepolovila gradski areal. Za nas je, međutim, važno da su parni kotlovi željeznice bili najveći potrošači vode. Cijeli željeznički sustav položen je, međutim, po našem uvjerenju,

97 Novak, *Povijest Splita*, 1978.: str. 2133, 2260.

istom kada su postale jasne intencije habsburške monarhije da intervenira u osmanlijskoj Bosni. To je doba uzavrelih događanja koja će eskalirati Hercegovačkim ustankom (1875.–1878.) protiv osmanlijske vlasti, koji će se ubrzo proširiti na cijelu Bosnu i Hercegovinu, u što će se uplesti Srbija i Crna Gora koje su 1876. objavile rat Osmanskom Carstvu, najavivši „Veliku istočnu krizu”. Arthur Evans (znameniti britanski arheolog i špijun) koji je početkom kolovoza prešao u Bosnu, javlja kako su se „mnogi Hrvati i Slovenci“ uključili u događaje koji su najavljavali „veliko buđenje Južnih Slavena”. Do konca 1876. broj izbjeglica iz Bosne i Hercegovine dosegao je 180.000, a po nekim izvorima možda čak i 250.000 ljudi, a val koji je zapljusnuo i jadranske gradove poput Dubrovnika i Splita nije bio manji od 38.000 izbjeglica.⁹⁸ Sve je rezultiralo odlukom Berlinskog kongresa 1878. po kojoj je Austro-Ugarska dobila mandat da okupira Bosnu i Hercegovinu (da bi je 1908. i anektirala). Užurbanu gradnju željezničke infrastrukture do Splita (a u bliskoj perspektivi i prema unutrašnjosti Bosne) koju je konsekventno trebala pratiti i gradnja/obnova vodovoda – reklo bi se u tom času prvenstveno u službi željeznice i vojske – treba dakle promatrati i u novom geopolitičkom ključu tih godina. U tom kontekstu biva razumljivije zašto nikad nije bila

98 Šime Peričić, „Odjek bosansko-hercegovačkog ustanka (1875.-1878.) u: Rade Petrović (ur.), *Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875-1878. godine*, Sarajevo, 1977.: str.396-397; Julije Grabovac, *Dalmacija u oslobodilačkom pokretu hercegovačko-bosanske raje (1875-1878)*, Split, 1991.: str. 267; Tado Oršolić, „Sudjelovanje dalmatinskih postrojbi u zaposjedanju Bosne i Hercegovine 1878.“, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, Vol. 42, 2000.: str. 287-308.

u planu gradnja željezničke pruge do Zadra, metropole austrijske Dalmacije (povezane s Kninom istom 1967.!).

Naravno, odluke Berlinskog kongresa bile su anticipirane planovima koji su u bečkim dvorskim krugovima kolali zacijelo znatno ranije, postavljenim na diplomatske tračnice već godinu ranije tajnih pregovorima koji su zaključeni Budimpeštanskom konvencijom koju su 15. siječnja 1877. sklopile carska Rusija i Austro-Ugarska s obvezom potonje da ostane neutralna oko predstojećeg rusko-turskog rata, te da ometa eventualnu stranu intervenciju protiv Rusije, za što je zauzvrat dobila rusku suglasnost u pogledu okupacije BiH (ugovor je uspio ostati u tajnosti do 1917., kada je nova sovjetska vlada obznanila sve carističke tajne ugovore).⁹⁹

Smatra se da je jedan od osnovnih razloga zaposjedanja BiH bilo rješavanje socijalno-političkog pitanja i povratka izbjeglica iz ustanka 1875.-1878. u svoje krajeve Bosne i Hercegovine. No, kao što razložno piše T. Oršolić: „Obrana Dalmacije zahtijevala je [s obzirom na dugačku granicu] ogroman vojni kontingent, brojna utvrđenja, pogranične utvrde, magazine i oveća materijalna sredstva za njeno očuvanje. (...) svaki napad s istoka direktno bi ugrozio dalmatinsku obalu i njezine luke. Dalmatinsku obalu i luke bilo je moguće braniti samo ako su bile dobro utvrđene (što

99 Za opsežnu literaturu o Budimpeštanskoj konvenciji, te Berlinskom kongresu, oko pitanja austrougarskog zaposjedanja Bosne i Hercegovine, koja nastavlja kontinuirano rasti, dovoljno je uputiti na par naslova: László Bencze, *The Occupation of Bosnia and Herzegovina in 1878.*, New York, 2005.; Noel Malcolm, *Povijest Bosne. Kratki pregled*, Zagreb - Sarajevo, 1995. Za našu temu: Mirjana Gross, „Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1914.“, *Historijski zbornik*, Vol. 19-20, No. 1-4, 1966.-1967.: str. 9-68; Tado Oršolić: „Sudjelovanje dalmatinskih postrojbi“.

je djelomično i učinjeno). S druge strane, sjeverna Dalmacija je vrlo loše bila povezana s unutrašnjim dijelovima Monarhije, zbog otežanih veza i loših putova preko Velebita, a južna je Dalmacija bila gotovo sasvim izolirana, jedino je morski put pravovaljano funkcionirao.”¹⁰⁰ Stoga je i u mirnodopsko vrijeme u Dalmaciji bilo stacionirano oko 100.000 vojnika. A u prilikama intervencije u Bosni i Hercegovini kada je provedena potpuna mobilizacija svih sposobnih za vojsku, taj broj se višestruko povećao. U „ratnu infrastrukturu” uključio se i „Austrijski Lloyd” koji je „opskrbljivao austrijske čete (...) prevezavši u Dalmaciju 72.000 vojnika, 8.000 konja, i 9.000 tona ratnog materijala.”¹⁰¹

Habsburška vojska je promptno trasirala željezničke pruge da bi osigurala snabdijevanje trupa. Već u rujnu 1878. godine – a operacija zaposjedanja Bosne i Hercegovine koja je počela 29. srpnja dovršena je 20. listopada – započela je gradnja pruge od Bosanskog Broda do Sarajeva, a prethodno, 10. rujna je u Derventi osnovana „Direkcija carskih i kraljevskih bosanskih željeznica“ na čelu s majorom – inženjerom Johanom Tomašekom (direkcija je zaposlila 7 austrougarskih vojnih časnika i činovnika, te 30 civilnih činovnika – isključivo stranaca). Dionica do Dervente morala je biti završena u dva mjeseca, uz angažman 40 inženjera i 4.000 radnika. Prva dionica pruge do Sarajeva, od Bosanskog Broda do Doboja, završena je već 12. veljače 1879. Ubrzo su projektirane i trase prema jadranskim gradovima. Jedna

100 Oršolić: str. 287-308.

101 Ivan Pederin, *Njemački putopisi po Dalmaciji*, Split, 1989.: str. 237.

je išla od Lašve do Travnika (26. listopada 1883.) i od Travnika do Bugojna (14. listopada 1894.), s planom da ova preko Aržana siđe do Splita (nikada ostvareno). Druga je išla od Donjeg Vakufa preko Jajca (inaugurirana 1. svibnja 1885.). „Godina 1895. smatra se krajem prvog perioda izgradnje bh. pruga. Nakon tri godine izvjesnog zatišja, bez ikakvih ekonomskih opravdanja, isključivo kao strategijske i vojne, izgrađene su pruge Gabela-Zelenika, Uskoplje-Dubrovnik i Hum-Trebinje ukupne dužine 179,6 km. Sve tri pruge istovremeno su puštene u saobraćaj 16. i 17. lipnja 1901.”¹⁰²

U svakom slučaju, vraćajući se našem predmetu: radove na obnovi Dioklecijanovog akvedukta ne možemo gledati odvojeno od izgradnje željezničke pruge do Splita, niti izvan znatno širih geopolitičkih odnosa u regiji toga doba. Nešto o tome govori i crtež presjeka rezervoara na Solinskoj cesti (G. Antonellija, projektanta vodovoda), gdje su jasno naznačeni prioriteti: u slučaju pada nivoa vode prvi među korisnicima koji bi se isključili bili bi grad i komuna, potom cesta i vojska; jedino željeznica nije smjela ostati bez vode. O tome svjedoči i crtež s presjekom rezervoara na Solinskoj cesti, G. Antonellija (vidi sliku 38), na kojemu se razumije da je redosljed po važnosti korisnika prilikom gradnje postavljen tako da u slučaju smanjenog dotoka vode „ispadaju” prvo „commune”, pa „Stadt”, a da prioritet ima željeznica.

Josip Belamarić

102 Navedena fotografija je dostupna na službenoj stranici „Javnog preduzeća Željeznice Federacije Bosne i Hercegovine, d.o.o.”: <https://www.zfbh.ba/o-nama/historija/>

1.5. Protagonisti obnove

1.5.1. Vicko Andrić

„ANDRIĆ, Vicko (Andrich, Vincenzo, Vinko), graditelj i konzervator (Trogir, 23. III. 1793 — Split, 15. I. 1866). Gimnaziju je polazio u Splitu, a licej u Zadru. Maršal A. F. L. Marmont pohvalio ga je kao odlična đaka, a rimski graditelj Basilio Mazzioli uputio ga je u Rim na Arhitektonsko-agrimetrijski fakultet. Studirao je na *Accademia di San Luca* (1812-1816.) koju je vodio kipar A. Canova. Posljednje godine studija upravljao je arheološkim iskapanjima na rimskom Forumu. U domovinu se vratio s diplomom graditelja i mjernika. — Kao mjernik zadarskog i splitskog kotara regulirao je vode Neretve, Cetine i Krke te močvare, projektirao je ceste, mostove i druge građevine te pregradio dio splitskih lazareta u zatvore. U Splitu sudjeluje 1820. u radovima komisije za obnovu bivšeg Kneževa dvora (danas Etnografski muzej). Od 1821. bio je tehnički upravitelj iskapanjâ u Solinu. Etc.”

Već iz ove štire natuknice objavljene u hrvatskom biografskom leksikonu, koja donosi dakako i popis njegovih važnijih projekata, otkriva se opus u kojemu je utkana golema ljudska energija, strast, ljubav i etičnost Vicka Andrića. Već u kolovozu 1816. vratio se u sad već austrijski Split. Vidimo ga, valjda samo koju godinu poslije, u bajronovskom dekolteu, na slici koju je najvjerojatnije izradio mladi Juraj Pavlović. Mladić poletnih planova, netaknut razočaranjima, u ušima još čuje pohvale profesora. Desnu je

Vicko Andrić na portretu Jurja Pavlovića.

ruku položio na nacрте, u lijevoj drži Vitruvija. U pozadini, simbolično se rađa sunce nad brdom. Ova nas slika podsjeća kako se klasicizam i romantizam u mnogočemu preklapaju, odnosno koegzistiraju, pa i u nevelikom Andrićevu opusu.

Što mu je na povratku iz velikog Rima mogla ponuditi Dalmacija tog vremena? Godine 1828./1829. u Splitu i pokrajini od gladi je umrlo dvadesetak tisuća ljudi; kuga i lepra još su se javljale, čak u Makarskoj. A Andrić, umjesto da crta velebnu arhitekturu, po mjeri klasične povijesti svoje domovine i rimskim snovima i nadama, morao je na mazgama i konjima kasati u malarične predjele radi regulacije rijeka, stalno boležljiv, sa svojim sušičavim prsima. Godine 1831. dobiva „neplaćeni dopust“ da bi otputovao u Italiju na liječničke pretrage, ali ga je na putu spopala malarija te je počivao na Krku, odakle se nakon pet mjeseci vratio kući ne vidjevši Italije. Već 1833. na svoj je zahtjev pošao u mirovinu.¹⁰³ U isto vrijeme njegov otac špekulira s projektom kuća na zapadnoj rivi ostavivši na koncu sve jedincu sinu.¹⁰⁴ Vicko je postao više nego bogat: osam kuća koje je naslijedio davalo je izdašnu rentu, po kojoj se ubrajao među desetoricu posjednika s prihodima od nekretnina većima od 1000 fiorina! Mogao se, dakle, posvetiti proučavanju Palače, Jupiterova hrama, Mauzoleja i svojim opsesijama – projektima obnove akvedukta i čišćenja podruma Dioklecijanove palače. Andrićevo višegodišnje, upravo opsesivno bavljenje pitanjem obnove Dioklecijanova akvedukta

103 O Andrićevo službovanju, Kečkemet, *Vicko Andrić*: str. 20-27.

104 Ibid.: 9-10.

od 1844., a posebno od 1854. godine, kada mu je povjerena izrada projekta obnove, obrađeno je već u nizu navoda unutar poglavlja „Splitski vodovod u 19. stoljeću“, kao i u poglavlju o doprinosu Antonija Bajamontija tom najvažnijem komunalnom pothvatu tadašnjega grada. Naime, sudbina Andrićevih zamisli i projekata uveliko je ovisila o odnosu, otpočeka antagonističkom, prema svemoćnom splitskom potestatu, o čemu je ovdje dovoljno navesti tek nekoliko pasusa.

Teško je precijeniti ulogu koju je u pripremi projekta obnove Dioklecijanova vodovoda imao Vicko Andrić. Da bismo dočarali atmosferu ambijenta u kojemu je Andrić djelovao, spomenut ćemo, i ne samo na razini anegdote, da se među ne malim brojem njegovih neprijatelja Antonio Bajamonti nalazio praktički na prvom mjestu, od samoga početka. Svemoćni splitski gradonačelnik potpisuje, među ostalim, jedan komunalni akt u kojemu je Andrić nazvan *enologo* umjesto *archeologo*, da bi uskoro tu kvalifikaciju – što se u prvom času mogla činiti i kancelarijskom greškom – razradio u pravu difamaciju: „Čudna lakoća projektiranja, za koju bi ga – kad se ne bi znalo da je nadošla gosp. Andriću danju, kad je obično u ushićenju sanjajući bačve i konobe – uistinu trebalo proglasiti potpunim luđakom“ (riječ je o aluzijama koje ciljaju na Andrićev prijedlog, iznesen u spomenutom pismu Predsjedništvu dalmatinske vlade u Zadru 1846., da se podrumi palače iskopaju, a da se sredstva za takav pothvat osiguraju iznajmljivanjem očišćenih prostorija za čuvanje bačava vina).¹⁰⁵

105 Ibid.: 67-97, spec. 72.

Među tolikim dopisima protiv Andrića, kojim Bajamonti i njegovo društvo (zapravo sve uistinu „divlji graditelji“ i uzurpatori javnih prostora usred Dioklecijanove palače) na kraju „otvoreno proglašavaju gospodina Andrića neprijateljem domovine“ (u žalbi Ministarstvu bogoštovlja i nastave o kojoj obavještavaju zadarsko Namjesništvo), osobito je indikativan Bajamontijev, gotovo naslađujući opis ruševnosti kriptoportika: „Da ostaci palače zaslužuju poštovanje, nitko ne sumnja; da se moraju razumno sačuvati, nitko ne niječe; ali da se hoće spiskati veliki novac da bi strancu pokazali gole i oštećene baze jednog oštećenog kriptoportika, to je druga ludost koja će se lako dokazati. (...) Pa zar se ne mora smijati i proglasiti ludim projekt i projektanta? Sve kad bi Split mogao nemogućim skokom slijediti primjer Rima i Milana (blažena želja dr. Andrića) i srušiti sve ono što se protivi dostojanstvu njegova grada, sigurno bi dobro morao promisliti prije nego ogoli bazu ovog ruševnog kriptoportika.“¹⁰⁶ Retorika je to kojom su se oduvijek, pozivajući se na zapuštenost nekog spomenika, opravdavali kompromisi u kojima je spomenik u pravilu ostajao osakaćen. No, ovdje nije mjesto za raspravu o svim ostalim svađama i borbama što ih je Andrić bio prisiljen voditi s tim utjecajnim neprijateljima koji su ga zacijelo doživljavali kao razmaženog hipohondra i gnjavatora, a on njih kao beskrupuloznu družbu šarlatana. O svemu tome može se mnogo doznati, s obje strane, jer riječ je o vremenu koje je bolovalo od pisanja

106 Ibid.: 88.

dugačkih dopisa, pedantnih izvješća i žalbi¹⁰⁷ (o upornosti kojom je Andrić nastojao, praktički sam protiv svih, spašavati ostatke Dioklecijanove palače protiv spekulativnih planova splitskih građana predvođenih A. Bajamontijem, piše opširno D. Kečkemet).¹⁰⁸

Osobito je važno Andrićevo djelo *Regulaciona osnova*, po svemu sudeći prvi, makar vjerojatno neslužbeni urbanistički plan Splita iz 40-ih godina 19. stoljeća, koji time osjetno prethodi Locatijevoj osnovi iz 1862. Valja reći kako je on već 1822. – 1824. otvorio komunikaciju između Južnih vrata Palače i Peristila, preko stubišta koje se iz Podruma dizalo u Vestibul. Andrićevo urbanističko-arhitektonsko djelovanje najbolje ilustrira *Topografski plan Splita i predgrađa* (1. kolovoza 1846.) s prikazom Marmontova perivoja što ga je sâm preuredio komponirajući ga u tri terase koje prate kosinu terena prema bastionu Priuli. Đardin na Manušu označen je tu kao „Ginnasio“, a Andrić ga je zamislio kao prostor za tjelovježbu đaka Klasične gimnazije čija je zgrada, po njegovu projektu, dovršena 1836. na Srebrnim vratima. Duga prizemnica Arheološkog muzeja, najvjerojatnije izgrađena u isto vrijeme, prislonjena s vanjske strane na istočni zid Palače, imala je kroz taj zid internu komunikaciju s gimnazijom. Muzej je, dakle, trebao postati svojevrsni školski praktikum. Glavni portal gimnazijske zgrade izravno je komunicirao s portalom crkve Dobre smrti („Dušice“) u samim Srebrnim vratima, koja je postala gimnazijska kapela.¹⁰⁹

107 Josip Belamarić, „Zapažanja o projektima klasicističkog arhitekta Vicka Andrića“, *Adrias*, Vol. 18, 2012.: 203-224.

108 Kečkemet, *Vicko Andrić*: 134-140.

109 Sugestivnu evokaciju tog još uvijek posttridentinskog duha u kojemu se odga-

Klasicističku zgradu Lučko-zdravstvenog ureda („Šanitad“) na mulu nasuprot Mletačkoj kuli na splitskoj obali, građenu od 1822. do 1824. prema projektu Vicka Andrića, samo ćemo usputno spomenuti.¹¹⁰ Svojedobno sam mu, konačno, pripisao i zvonik župne crkve sv. Petra u Kaštel Novom, podignut 1860.¹¹¹ To je najizrazitije i najvažnije Andrićevo djelo, brižno mišljene arhitektonske strukture, izvanrednog uzgona, istinske monumentalnosti, s korpusom koji stoji uz crkvu izdvojen poput svjetionika.

Andrić se 1865. razbolio od upale mozga, a zatim, 15. siječnja 1866. umro u Splitu, „ne dočekavši“ – opravdano veli Duško Kečkemet – „obećanu nagradu za svoje zasluge domovini i znanosti.“ Živio je u doba istinskog povijesnog rasjeda. Rodio se za vrijeme Francuske revolucije; pad mletačke vlasti i građansku anarhiju u rodnom Trogiru doživio je kao dječak 1797., školovao se po novom francuskom školskom sustavu, a sa studija u Rimu (gdje su mu stizale vijesti o ratovanju nekoliko europskih velesila u Dalmaciji) vraća se u Split u vrijeme Prve austrijske uprave; pod konac života bio je svjedokom razvoja dvaju sukobljenih nacionalnih preporoda. Bio je cijelim bićem posvećen zavičajnoj spomeničkoj baštini, strasno zastupajući najviša mjerila dobro naučene arhitektonske profesije svoga doba. To što su njegov

jala tadašnja splitska mladež donosi u svojim uspomnama Vladimir Rismondo, jedan od značajnijih splitskih književnika 20. stoljeća.

110 Kečkemet, *Vicko Andrić*: 39-40. Zgrada je srušena 1875. pred prvi posjet cara Franje Josipa I. jer se smatralo da kvari ljepotu Obale, umanjujući monumentalnost njene linije.

111 Josip Belamarić, „Za Vicka Andrića: jedan zvonik više, jedan zvonik manje“, *Klesarstvo i graditeljstvo*, Vol. 3/4, 2010.: 77-87.

uloženi trud i znanje rezultirali razočaranjima u srazu s mogućnostima sredine u kojoj je djelovao, i bili u potpunom nesrazmjeru s očekivanjima i nadama koje je donio s akademije u Rimu, govori u prvom redu o vremenu koje je u toj provinciji bilo (a možda ostalo i do danas) nesklono usamljenim glasovima. Pa i neke od njegovih ideja – koje srećom nije ostvario – dolaze možda od potrebe da modernitetom specifičnog tipa klasicizma, koji je u slučaju njegova projekta za novu gradnju južnog pročelja Dioklecijanove palače i izniman manifest historicističke arhitekture. Njime je želio uspostaviti novu urbanističku paradigmu u gradu prepuštenom na milost, danas bi se reklo, špekulantskom privatno-javnom građanskom poduzetništvu koje je patentirano u Splitu upravo u doba Antonija Bajamontija.

U vremenu tolikih unutrašnjih protuslovlja, Andrićev opus čini nam se danas u stilskom pogledu i vrijednosnom sustavu konzistentnim i čvrstim, od studentskih radova do gotovo utopističkih planova koje je crtao pod konac života. U tim projektima – i kada je bio nužno upućen na adaptiranje, interpoliranje ili superponiranje unutar postojeće povijesne arhitekture ili povrh nje – radikalno je reinterpreterao lokalni prostorni kontekst nastojeći ostvariti arhitekturu univerzalnog klasicističkog duha i mjerila.

Josip Belamarić

1.5.2. Antonio Bajamonti

Trijeznu ocjenu uloge dr. Antonija Bajamontija u obnovi Dioklecijanovog vodovoda donosi Duško Kečkemet, autor monografije o tom poznatom splitskom načelniku koji je nosio u sebi sve proturječnosti svog vremena: stvarnu volju da se granice Splita razmaknu, da se „grad pokrene”, vodeći pritom i stihijski urbanizam.

„Kada se govori o obnovi Dioklecijanovog vodovoda“ – piše Kečkemet – „redovito se zasluge za tu ideju i provedbu pridaju inače na polju unapređenja grada zaslužnom splitskom načelniku Antunu Bajamontiju. Međutim, ideja obnove antičkog vodovoda i opskrba Splita tekućom vodom niknula je i razvijala se u Splitu prije Bajamontijeva načelnikovanja. Na tom planu naročito je bila značajna uloga Vicka Andrića. Bajamontijeva je zasluga što je on znao okončati sva malograđanska trvenja, sve nesuglasice i bojazni od velikih troškova i što je energično uzeo cijelu stvar u svoje ruke, bez obzira na stavove ostalih; čak je i osobno i predumio cijeli zahvat rekonstrukcije Vodovoda. Andrić nije posjedovao ni toliko beskrupuloznosti ni toliko materijalnih sredstava kao Bajamonti. Stoga njegov mnogo mukotrpniji rad i njegova mnogo duža uvjeravanja nisu u malograđanskoj i izrazito netrpeljivoj strančarskoj splitskoj sredini urodili plodom za njegova života.“¹¹²

112 Kečkemet, *Ante Bajamonti i Split*.

Portret Antonija Bajamontija na litografiji izrađenoj u prigodi inauguracije njegova teatra u Splitu 27. XII. 1859. (B. Linassi, Trst, 1859.)

Sam pothvat obnove vodovoda bio je vođen pragmatizmom, pri čemu se nije previše marilo za zatečene rimske ostatke. Rimski piloni i lukovi nisu bili dosljedno obnovljeni, a novi piloni nisu slijedili pozicije izvornih. Sama trasa je u poprečnom smislu bila djelomično izmaknuta. Konačno, i širina austrijskog vodovoda postala je uža od rimskog (200 umjesto 240 cm), etc.

Bio je to modus koji je Bajamonti slijedio i u drugim značajnim projektima od javnog značaja. Bajamonti i njegovo akcionarsko društvo *Associazione Dalmatica* kupuju, primjerice, 1863. godine Marmontov park i Šperun od općine kojom sam upravlja. U tom neobičnom planu „privatno-javnog poduzetništva” (jer Bajamonti je sjedinio privatne fondove, općinsku blagajnu u dioničarski kapital), već zapušteni perivoj je uništen da bi se na njemu izgradilo privatno kazalište i kompleks Prokurativa. Taj gradonačelnik poduzetnik (koji je htio nasljedovati Cavoura u uređenju Milana) lakonski u izvješću djelatnosti splitske Općine od 1860.-1862. veli da Marmontova poljana nije bila dovoljno iskorištena kao park, pa je namijenjena podizanju sklopa reprezentativnih javnih građevina.

Među brojnim opozicionarima koji su potpisali peticiju protiv Bajamontijevih „gradnji nesigurne koristi” bio je i konzervator Vicko Andrić! Bajamonti je pak branio svoje planove klasičnim populističkim frazama:

... *Neka dotični bace pogled u kavane, u točionice alkoholnih pića, u kartašnice i, videći toliko ljenčarenja i najboljih radnika, neka nam kažu ne steže li im se srce na pomisao o opasnosti da bi ti radnici, kad bi se to ljenčarenje zbog pomanjkanja rada produžilo, iako dobri sinovi, dobri očevi i dobri građani, mogli ubrzo klonuti i prepustiti se manama i zločinima?*

Uništen je dakle Marmontov perivoj koji je trebao biti zeleni šarnir na kojemu su se spajali povijesni grad i Veli varoš kroz koji je Marjan još uvijek dopirao do luke! Koliko je to bilo u suprotnosti s Andrićevim regulacijskim planovima kojim se oko povijesne jezgre s carevom Palačom oblikovala potkova perivoja! Gradnjom Prokurativa – ma koliko nam se danas čine efektivnim – stvoren je pojas socijalne izolacije (s pločom Prokurativa i njihovim krilima koja nikad nisu zaživjela stvarnim gradskim životom), čime je na svojevrsan način nastavio živjeti srušeni barokni bastion koji je odvajao Varoš od grada.¹¹³

Slično je Bajamonti postupao i pri gradnji velikog lukobrana. Godine 1863. predstavljen je projekt što ga je izradio pomorski inženjer Giuseppe Müller iz Tehničke sekcije Pomorske vlade u Trstu, potom novi, građevinskoga savjetnika Braidensteina godine 1871., temeljem kojega je 6. studenoga 1871. raspisan natječaj. Temeljem dirigitiranog natječaja u Bajamontijevoj režiji, koji je omogućio lijepu dobit svojim prijateljima, radovi su započeli 14. travnja 1872., svečanim blagoslovom prvoga kamena, a trajali su sve do 1883. godine. Izvođačima je, primjerice, bilo dano na besplatno korištenje općinskih kamenoloma. Kavu na Marjanu, gdje se vadio kamen, tisak je čak nazivao *Cava Palese*, po tvrtki Paola i Luigija Palese koji su angažirali samo one lojalne Bajamontiju.¹¹⁴

113 Josip Belamarić, *Split i Dioklecijanova palača na slikama danskih slikara Johana Petera Kornbecka i Christiana Frederika Emila Eckardta / Split and Diocletian's Palace by the Danish Painters Johan Peter Kornbeck and Christian Frederik Emil Eckardt*, Split, 2020.: str. 22-25, 67-69.

114 Gordana Tudor, „Djelovanje obitelji Palese u Splitu“, *Kulturna baština*, Vol. 38, 2012.: str. 29-44; Goran Borčić, *Povijest pisana svjetlom. Split od Prisce do Adriane*, 1. dio, Split, 2013.: 200.

Vidjeli smo već kako je Bajamonti, bez javne dražbe te odobrenja vijeća i zemaljskog odbora, ishodio vođenje gradnje vodovoda. Iz perspektive naše današnje osjetljivosti na političko pogodovanje u javnoj nabavi, poslovi tadašnjeg splitskog gradonačelnika izgledaju gotovo nestvarni. Ipak, u recentnoj ediciji o Muzeju vode (2021.) autor ležerno piše: „Konačno je 1877. godine radove pokrenuo splitski gradonačelnik Antonio Bajamonti koji je za taj posao splitskoj Općini dao najpovoljniju ponudu”, očito ne primjećujući ikakva prijepora u činjenici da jedan gradonačelnik daje ponudu vlastitoj Općini, koja će je i prihvatiti. Karizma tog „okretnog demagoga s golemim utjecajem na splitski puk (zvali su ga ćaća)” i danas mnoge fascinira.¹¹⁵ Zapravo, o Bajamontiju i Splitu njegova vremena je možda najbolje čuti jednog nepristranog suvremenika, starog engleskog povjesničara Edwarda A. Freemana (*Regius Professor of Modern History at Oxford*, gdje je podučavao Arthura Evansa), koji je u Splitu boravio u nekoliko navrata (1875., 1877. i 1881.):

*Eitelberger*¹¹⁶ *has well hit off the character of the three chief Dalmatian cities*

115 Za pregnantnu ocjenu Bajamontijevog političkog puta, vidi Hrvatski biografski leksikon, s.v.— Također: Josip Vrandečić, *Dalmatinski autonomistički pokret u XIX. stoljeću*, Zagreb, 2002., passim.

116 Rudolf Eitelberger von Eitelberg bijaše osnivač i prvi profesor povijesti umjetnosti na Sveučilištu u Beču (1853.), osnivač Österreichisches Museum für Kunst und Industrie (prvog muzeja posvećenog primijenjenim umjetnostima), utemeljitelj *K. k. Central-commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale*, pisac – između ostaloga – prve zaokružene knjige o srednjovjekovnim spomenicima Dalmacije (*Die mittelalterlichen Kunstdenkmale Dalmatiens in Arbe, Zara, Nona, Sebenico, Traù, Spalato und Ragusa*, 1861; s više pretilsaka i prijeloda). Važno je napomenuti: Od Eitelbergera nadalje, habsburški pogledi na budućnost cijele regije vrte se oko ideje da Split, a ne Zadar, dotadašnja

in three pithy epithets. Zara is bureaukratisch; Spalato is bürgerlich; Ragusa is alt-aristokratisch. The burghers seem to make more progress than either the foreign officials or the native patricians. Both better quarters and better dinners can be had at Spalato in 1881 than were to be had there in 1875. In 1881 we can walk on shore, while in 1877 boats were needed. And in 1881 the railway—a wonder in Dalmatia—was ready to carry us to Salona or even to Sebenico, but not to Traù. On the other hand in some other respects, if not Spalato, at least its foreign rulers, seem to advance backwards, if they advance at all. Those who dwell under the shadow of Apostolic Majesty are used to the daily suppression of such newspapers as venture to proclaim inconvenient truths. At Spalato that Apostolic and constitutional power has gone a step further by suppressing the municipality. With us, when a Stewart king suppressed an ancient corporation, he at least set up another of a new Stewart fashion. But at Spalato the podestà—the potestas still lingers in Dalmatia, while in Italy only syndics are tolerated—and the other elders of the city seem to have become altogether things of the past, no less than Jovius and his Empire.

Taj Freemanov *podestà* je, dakako, Antonio Bajamonti – *podestà mirabile*. No, vraćajući se samom akveduktu: kruna obnove rimskog vodovoda, uistinu najvećeg komunalnog pothvata 19. stoljeća

metropola Dalmacije, postane bastionom austrijske povijesne misije („österreichischer Staatsgedanke”) u tom dijelu Balkana, koji se do 1890-ih smatrao „Halb-Asien”.— Bajamontijeve misli bile su usmjerene drugamo. Kao što stoji na njegovoj komemorativnoj ploči u Palazzo del Bo u Padovi: AL SVO PASSARE I CVORI RIPETEVANO – ITALIA.

kojim je 1880., nakon trinaest stoljeća žeđi, u grad ponovno potekla živa voda s izvora Jadra, bijaše monumentalna fontana postavljena u sjecištu osovina Prokurativa i palače Bajamonti. Ikonografske smjernice gradonačelnika A. Bajamontija koji je htio da fontana zrcali privredne perspektive Splita, usmjerene Bosni i širokoj podunavskoj regiji, oblikovala je radionica padovanskog kipara Luigija Ceccona. Njegov umanjeni gipsani model fontane splitski inženjer Jakov Antonelli i slikar Josip Voltolini izradili su kao model u drvetu i kartonu u naravnoj veličini i na oduševljenje građanstva „testirali” ga na predviđenom mjestu. Izrada je naručena u milanskoj klesarskoj radionici Dell’ Ara. Premda je postavljena već u rujnu 1880., zbog parničenja Bajamontija i Općine, svečano je otvorena tek 15. prosinca 1888. godine. Ta “kićena i umjetnički neizrazita, ali dekorativna i urbanistički funkcionalna fontana” (kako je točno opisuje D. Kečkemet u monografiji o njoj) srušena je dinamičkom i „u radnim akcijama” 1947. godine.¹¹⁷ Koliko god ove kamene figure podsjećale na drvene konje cirkuskih ringišpila (što će inspirirati onodobnu karikaturu u Duji Balavcu), velika je šteta što je čitav taj ansambl nasilnički uklonjen, a bio je jedan od najvažnijih „seizmografa” splitske duhovne klime toga doba, jednako kao što današnji prijepori oko njene obnove govore o našem.¹¹⁸

Josip Belamarić

117 Kečkemet, *Splitska fontana*.

118 Josip Belamarić, *Freud u Splitu: neomaurska kuća na splitskoj Obali*, Split - Zagreb, 2006.

1.5.3. Giacomo Antonelli

Giacomo Antonelli (Terzo di Aquileia, 1834. – Terzo di Aquileia, 1927.), inženjer i političar, studirao je u Gorici, Udinama, te diplomirao građevinarstvo na Sveučilištu u Padovi. S inženjerom Giuliom Dreossijem iz Cervignana del Friuli osnovao je tvrtku *K. K. Priv. Friauler Eisenbahn-Gesellschaft* sa sjedištem najprije u Trstu, a zatim u Cervignano del Friuli, koja je u početku radila na projektiranju industrijskih struktura, posebno na gradilištima mornarice Monfalconea, te na drugim projektima u tadašnjoj Austro-Ugarskoj: u Trstu, Splitu te u Bosni.¹¹⁹

Zahvaljujući referencama koji je tvrtka postigla, inicijativu Antonellija i Dreosija za razvoj željezničke mreže na području Furlanije-Juljske krajine podržale su mnoge općine i neki privatni vlasnici, pa su 27. srpnja 1893. u Beču kao donatori većinskog kapitala osnovali *Società Ferroviaria Friulana*, koja je po odobrenju bečkog parlamenta najprije preuzela na sebe izgradnju, a potom i upravljanje željezničkim linijama Monfalcone-Cervignano del Friuli-San Giorgio di Nogaro, kojom je 1897. dovršena pruga Trst-Venecija, i Cervignano del Friuli-Belvedere-Grado, inaugurirana 1910. Njihova je nakana naime bila spojiti austrijsku obalu (Trst, Monfalcone) željezničkom linijom s Venecijom, koja bi prolazila kroz Cervignano i San Giorgio di Nogaro. Projekt je zasigurno bio diktiran komercijalnim potrebama: Trst je bio

glavna luka carstva, ali je još uvijek potpuno odvojen od Veneta i Kraljevine Italije, osim veze dugom zaobilaznicom preko Gorice i Udina prema Portogruaru i Veneciji. Iste godine kada je osnovano, željezničko je poduzeće je od bečke vlade dobilo devedesetogodišnju koncesiju za izgradnju dionice pruge od Monfalconea do Cervignana i obližnje talijanske granice, kao i za vezu Monfalcone-Rosega.¹²⁰ Godine 1894., nakon samo godinu dana, radovi su završeni, uključujući i izgradnju mosta preko Soče. U svega dvije godine, od 1886. do 1888., izgrađena je željeznička veza Portogruaro-San Giorgio di Nogaro, uključujući i most preko Tagliamenta. Političke okolnosti odgodile su spajanje na austrijsku rutu, što se dogodilo tek 1897. godine. Pred nekoliko je mjeseci objavljena knjiga pod naslovom „Viva Dreossi e Antonelli in grazia di quelli in ferrata si va...”, prema stihu pjesme koja im je posvećena prilikom dovršetka tih radova.¹²¹ Izbio je potom Prvi svjetski rat i po njegovom završetku željeznica *Friauler Eisenbahn-Gesellschaft* pripojena je Talijanskim državnim željeznicama koje su preuzele upravljanje nad njom, ali ne i vlasništvo.

Kao član bečkog parlamenta (od 1901. do 1906.), Giacomo Antonelli zalagao se za interese svojega rodnog kraja, promičući inicijative za borbu protiv neimaštine stanovništva te za izgradnju i očuvanje zgrada i infrastrukture, između ostalog za izgradnju željeznog mosta preko rijeke Ause i za očuvanje i restauraciju

119 Andrea Cafarelli, *Dizionario Biografico dei Friulani*, <https://www.dizionariobiograficodeifriulani.it/antonelli-giacomo/>, konzultirano: 31. listopada 2022.

120 Ibid.

121 Giorgio Milocco, *Viva Dreossi e Antonelli : in grazia di quelli in ferrata si va! : Francesco Verzegnassi deputato liberale a Vienna*, Cormons, 2021.

Akvilejske bazilike. Te su mu aktivnosti priskrbile priličnu popularnost među stanovništvom Furlanije-Julijske krajine, ali i sumnju u iredentizam od carskih vlasti.

To je vrijeme kada se u Zapadnoj i Srednjoj Europi sve učestalije grade željezničke pruge, koje će tek doći do istočnojadranskih luka. Nakon Trsta, prugu dobiva i Rijeka. Što se tiče željezničkog spoja s Dalmacijom, predlagale su se razne varijante, a ona istočna trebala je prolaziti kroz tada još tursku Bosnu i Hercegovinu. Nakon što je načelnik Bajamonti proanalizirao dužine pruga (u kilometrima) i visine troškova za njihovu izgradnju,¹²² usprotivio se trasi Split–Sarajevo–Bosanski Brod i predlagao svoju varijantu: Split–Sinj–Livno–Sarajevo–Zvornik–Beograd, za koju je smatrao da bi za Split bila povoljnija. No trebalo je pričekati još petnaest godina dok nakon četverogodišnjih radova (1874.-1877.) nije bila dovršena prva željeznička pruga u Dalmaciji, na relaciji Split–Siverić s odvojkom za Šibenik. U Splitu je trebalo odabrati lokaciju za izgradnju željezničke postaje i drugih postrojenja i kolosijeka, te utvrditi trasu željezničkog usjeka od Manuša do gradske luke, kojom će se kroz grad do nje doći. Uspostava željezničke pruge bila je dakako izravno vezana za obnovu Dioklecijanova vodovoda, budući je korištenje parnih lokomotiva za vuču vlakova iziskivalo pribavljanje velikih količina vode.

Indikativno je stoga da jedan od glavnih projekatana i zagovaratelja željezničkog povezivanja u tadašnjoj Austro-Ugarskoj, isti onaj inženjer koji je izradio projekt zgrade vodospreme – Giacomo

122 Ibid.: str. 13.

Antonelli. Ukrase na toj građevini izvedenoj od bračkog kamena i mramorni reljef s prikazom cara Dioklecijana u središnjem medaljonu izradila je zasigurno tvrtka *R. Dall’Ara e comp.* iz Milana;¹²³ ista radionica koja je izvela radove na tzv. Bajamontijevoj fontani. Osim toga, kod obnove antičkog akvedukta, najzahtjevniji dijelovi, a ujedno i najvidljiviji, bili su rekonstruirani stupovi otkrivenog dijela vodovoda u Dujmovači, a te je radove izvodio Feliks Markovina, po projektu i pod nadzorom inženjera P. Lughera i Giacoma Antonellija.

Giacomo Antonelli spominje se i kao onaj koji 7. prosinca u *L’Avvenire organo degli interessi Dalmatici* (list splitskih autonomaša 1875.-81.) upućuje otvoreno pismo tada već bivšem gradonačelniku A. Bajamontiju u kojemu ga izvješćuje da je do nedavnog obustavljanja rada na monumentalnoj česmi postavljen samo njezin središnji dio, koji će se pokazati nestabilnim kod vremenskih nepogoda, pa može doći do štete ako se gradnja česme uskoro ne nastavi.¹²⁴ Antonellijeva će uloga biti dodatno znanstveno obrađena, no već su podaci izneseni u ovoj studiji dovoljni da ukažu na značaj njegove uloge u kontekstu splitskih infrastrukturnih zahvata u ovom periodu, koja će zasigurno potvrditi daljnju povezanost projekata željeznice i vodovoda.

Ana Šverko

123 Kečkemet, *Splitska fontana*: str. 6.; Kečkemet, *Ante Bajamonti i Split*: str. 178, 182, 256.

124 Muljačić, „Novi i zaboravljeni podaci“: str. 121.

1.5.4. Francesco Locati

Regulacijski plan Francesca Locatija iz 1862. godine projekt je o kojem je do sada prikupljena ograničena količina informacija, kao i o samom autoru. Slabo je spominjan čak i u svoje doba, van Bajamontijeva osvrtu na njega u jednom od govora općinskom vijeću. Ni kasnije se ne spominje u javnosti do političkog članka iz 1887. godine objavljenog u *La Difesi*, glasilu autonomaskih nostalgičara koji su žalili za vremenom Bajamontijeve uprave. Sam regulacijski plan izgubljen je u požaru splitskih općinskih zgrada 1943. godine, a koliko nam je poznato, kopija nije bilo.¹²⁵ U svom članku o Locatijevu regulacijskom planu, Slavko Muljačić iznosi nekoliko informacija o u dosadašnjim poglavljima spomenutim, a i drugim modifikacijama grada koje se mogu nekada s većom, nekada s manjom pouzdanošću pripisati regulacijskom planu.

Inženjera dr. Francesca Locatija susrećemo u Splitu prvi put godine 1846., kao okružnog inženjera, zaposlenog na Okružnom poglavarstvu (Capitanato circolare) u nadležstvu nadređenom Općini Split, odakle na prijelazu iz 1858. u 1859. godinu prelazi na niže rangiranu dužnost općinskog inženjera, pri kraju mandata načelnika Simeonea de Michielija Vitturija. Ističe se podatak da mu je 1857./58. okružni poglavar Ivan Buratti povjerio stručno

vodstvo građevinskih radova na otvaranju stoljećima izvana zatrpanih, a iznutra zazidanih i zagrađenih Zlatnih (sjevernih) vrata Dioklecijanove palače nakon što se njima bavio Vicko Andrić.

Budući da splitski načelnik S. Michieli Vitturi u svojem oproštajnom govoru 15. studenog 1859. ni jednom riječju ne spominje potrebu ili namjeru da se dade izraditi regulacijski plan Splita, ideja za takav rad vjerojatno nije njegova, već Bajamontijeva ili nekog od njegovih suradnika. Kako je od početka Bajamontijeve administracije dr. Locati bio u njoj općinski inženjer, povjeren mu je i taj zadatak.

Među planirane i izvedene regulacije gradskog prostora ubrajaju se probijanje stubišta s Peristila u „grotte“ te stvaranje današnje Carrarine poljane (tada „Piazza Solitro“) rušenjem obližnjih kuća (ove izmjene datirane su u 1861., a regulacijski plan je donesen 1860., no na vijeću usvojen tek 1862., što bi moglo značiti da je Bajamonti na račun blagonaklonosti vijećnika i populacije krenuo u provedbu plana iako to nije još bilo potpuno legalno). Izvedeno je probijanje i popločenje nekolicine ulica u današnjem „Getu“, kraj istočnih zidina palače proširuje se postojeća šetnica, ruši se nekolicina građevina u Velom Varošu te se tim rušenjem, pretpostavlja se, spajaju današnja Senjska i Križeva ulica.¹²⁶

Postojalo je još više planiranih, a neizvedenih regulacija (neke od kojih jesu izvedene mnogo kasnije). Bajamontijeva je namjera tako bila probijanje ceste kroz Lučac od obale do raskrižja podno crkve

125 Cjelokupno poglavlje se oslanja na podatke iz: Slavko Muljačić, „Regulacijski plan Francesca Locatija iz 1862.“, *Kulturna baština*, Vol. 37, 2011.: 173-190.

126 Muljačić, „Regulacijski plan“: str. 182.

Gospa od Pojišana, kao i rušenje kuća koje su pored Zlatnih vrata blokirale pogled prema Manušu. Isto se tako govorilo o rušenju gradnje na potezu od palače Cindro do krstionice, kao i o rušenju crkve sv. Mihovila na Mihovillovoj širini (tada „Trg zelenja“). Dosta je planova bilo i za pregradnje na Narodnom trgu, kako bi se sakrile kuće percipirane kao neugledne. Namjeravano je, a neizvedeno i rušenje zgrade starog biskupskog sjemeništa i svih kuća između današnje Kružičeve i Nelipićeve ulice u svrhu stvaranja jedne široke ulice. Raspravljalo se i o rješavanju dugoročnog problema takozvane „Lokve“ na Dobrome: velike jame preostale od nepoznate gradnje (pretpostavlja se od iskopavanja za popunjavanje terrapienata u gradskim utvrdama 17. stoljeća), tada ispunjene stajaćom vodom koja je bila domaćin ogromnom broju nepoželjne faune. Planirano je ispravljanje Sinjske ulice rezom kroz vrt tadašnje kuće Lanza, no taj je pothvat spriječen kasnijom izgradnjom vile Brajnović na istom području. Konačna prometna intervencija u pripremi koja nikada nije bila izvršena bila je probijanje bastiona Contarini za željezničku prugu, kako bi se izbjegao njezin obilazak oko bastiona.¹²⁷

Spomenimo da je u sklopu Locatijeva plana predviđen i određen broj javnih zgrada. Tako je 1865. izgrađen Dom zakloništa i rada pri početku današnje ulice Domovinskog rata kao prvi značajni objekt na sjevernom izlazu iz grada. Neke druge, već spomenute zgrade također spadaju među ovdje planirane: zapadno krilo

127 Muljačić, „Regulacijski plan“: str. 182-185.

kompleksa Prokurativa građeno od 1863. do 1867. (istočno je bilo predviđeno već tada, no građeno je kasnije i dovršeno tek 1928.), uređenje „Pazara žitarica“ podno Hrvojeve ulice te park-vježbališta na Manušu 1862. (prvotni oblik današnjeg „Đardina“), a na zapadnoj obali niču zgrade tvornice cementa Gilardi-Bettiza, na koje će se nasloniti i ostale industrijske zgrade u nadolazećim godinama.¹²⁸

Tomislav Bosnić
Ana Šverko

128 Muljačić, „Regulacijski plan“: str. 185-187.

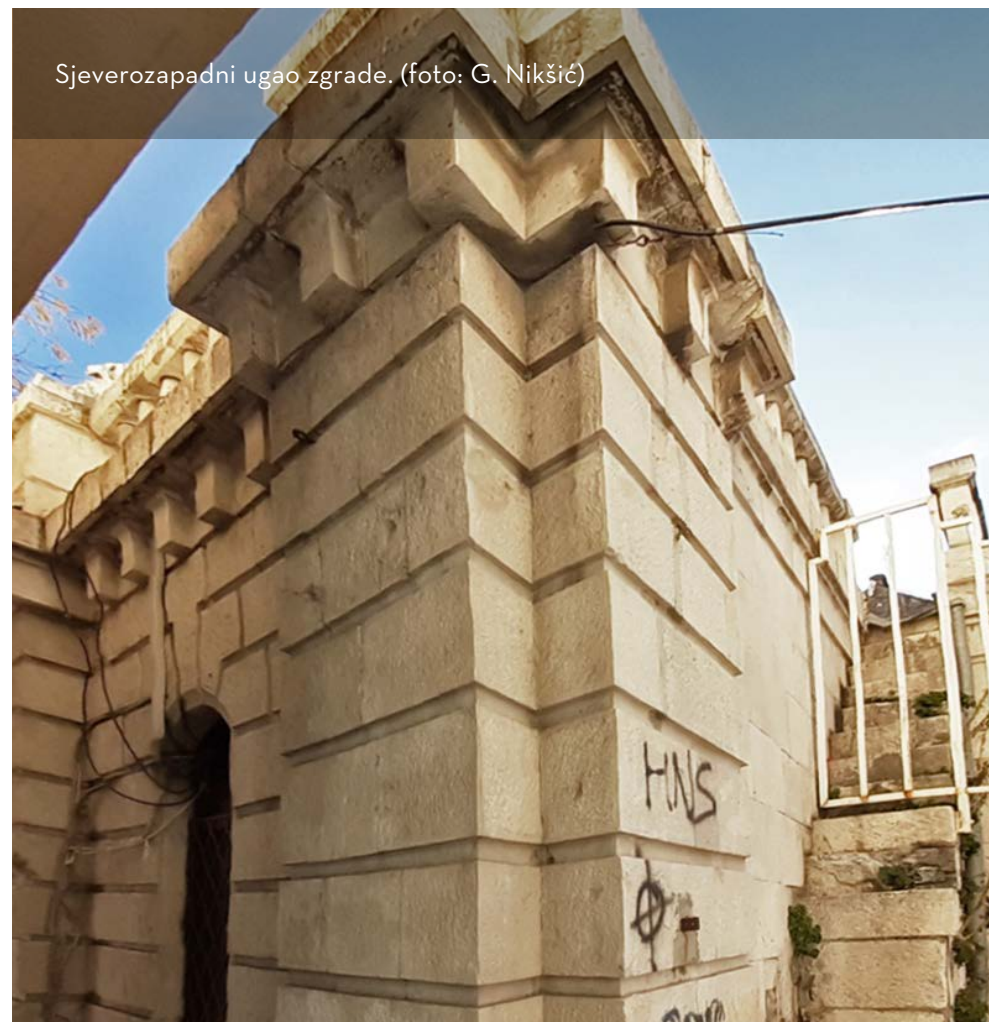
1.6. Zgrada-rezervoar: forma i funkcija u prostornom i vremenskom kontekstu

1.6.1. Urbanistički i arhitektonski značaj

Zgrada vodovoda je osim svoje utilitarne namjene rezervoara na kraju gravitacijskog kanala, iz kojeg se voda dalje distribuirala tlačnim cijevima, imala i važnu funkciju javnog spomenika slavnome caru i njegovoj monumentalnoj ruševini koja nije nikad zaboravljena, ali je konačno obnovljena nakon više od tisuću i pol godina. U vrijeme kada je zgrada podignuta,¹²⁹ u okolici gotovo da nije bilo drugih građevina, pa je ta prizemnica relativno skromnih dimenzija djelovala neusporedivo monumentalnije nego danas, kada je okružena višekatnicama i slabo zamjetljiva.

Vanjski izgled zgrade ni po čemu ne upućuje na njezinu pravu namjenu. Sva pročelja imaju jednostavnu, simetričnu kompoziciju. Glavnim (istočnim) pročeljem dominira središnji široki rizalit, a dva uska rizalita su smješteni na uglovima. Rizaliti na vrhu imaju jednostavne glatke atike. U središnjoj osi pročelja postavljen je portal, a dva uvučena dijela, koja umjesto atike imaju balustradu od valjkastih kamenih stupića bez profilacija, u sredini imaju po jedan prozor, kao i na bočnim pročeljima koja su također raščlanjena ugaonim rizalitima. Svi otvori završeni su plitkim segmentnim lukovima. Stražnje (zapadno) pročelje nema otvora. Raščlanjeno je rizalitima

na isti način kao glavno pročelje, ali ovdje srednji rizalit služi da svojim uskim bočnim stranicama prihvati krakove stubišta koji počinju na uglovima zgrade, a završavaju podestom iza središnje atike koja služi kao ograda. Na vanjskom rubu stubišta sačuvani su tragovi izvorne željezne ograde.

129 Kamen temeljac postavljen je 7. lipnja 1879., a zgrada je potpuno dovršena krajem sljedeće godine. Stanko Piplović, *Splitske vode u prošlosti*, Split, 2019.: str. 62, 67.

Zgrada vodovoda u Ulici Domovinskog rata. (foto: G. Nikšić)

Stražnje (zapadno pročelje). (foto: G. Nikšić)

Ostaci izvorne željezne ograde na stubištu. (foto: G. Nikšić)

Pročelja su građena od kvalitetno i precizno klesanog vapnenačkog kamena, s vrlo uskim sljubnicama bez vidljivog morta. Struktura zidanja je na svim pročeljima osim zapadnog (stražnjeg) naglašena grubljom obradom sredine blokova i dubokom, fino obrađenom

anatirozom uz vodoravne sljubnice i oko otvorâ, stvarajući efekt *chiaroscuro* koji naglašava horizontalnost građevine. Strogoj monumentalnosti vanjskog izgleda pridonosi i pojednostavljena geometrija vijenaca i konzola, tako da središnji i bočni ukrasi

Struktura zidanja glavnog pročelja.
(foto: G. Nikšić)

Vijenac i atika južnog rizalita glavnog pročelja. (foto: G. Nikšić)

Bočna, neobrađena strana skulpturalnog ukrasa na srednjem rizalitu. (foto: G. Nikšić)

iznad atikâ glavnog pročelja više dolaze do izražaja. Te mramorne skulpture, iako na prvi pogled trodimenzionalne, ustvari su reljefi jer su im bočne strane gotovo u potpunosti, a stražnja strana sasvim neobrađena. Umjetnička kvaliteta tih reljefa nije velika

i može se usporediti sa skulpturama Monumentalne fontane na Rivi koje su izrađene u istoj milanskoj radionici Dall'Ara. Na zgradi vodovoda skulpturalni ukras djeluje vrlo dekorativno svojim razvedenim obrisom koji se ocrtava na pozadini neba,

Skulpturalni ukras na sjevernom rizalitu.
(foto: G. Nikšić)

Skulpturalni ukras na srednjem rizalitu.
(foto: G. Nikšić)

a nosi i značajnu simboličnu poruku. Bočni „akroteriji“ imaju oblik parova dupina ili riba podignutih i isprepletenih repova. Jasna je aluzija na funkciju zgrade – rezervoara vode. Središnji reljef, sastavljen iz više mramornih blokova, slavi Dioklecijana. U sredini je medaljon izrađen u plitkom reljefu na kojemu je sunčanim zrakama okrunjena careva glava (*Sol invictus*) okrenuta u profil, preuzeta s antičkog novca. Medaljon je okružen lovorovim vijencem, iznad kojega stoji orao (simbol Jupitera, Dioklecijanovog simboličnog oca i zaštitnika). Kompozicija je flankirana parom oklopa s kacigama, štitovima, strelicama i mačem – simbolima kojima se naglašava carev vojnički karakter. Ta se simbolika može shvatiti i kao aluzija na vojni značaj splitskog vodovoda jer se njime nisu zadovoljile samo potrebe stanovništva za tekućom pitkom vodom, već i garnizona smještenog u gradu i osobito željeznice čija je gradnja bila motivirana prije svega vojno-strateškim razlozima.¹³⁰ Medaljon s Dioklecijanovim likom je do danas jedini spomenik koji je Split podignuo svome caru-osnivaču.

Goran Nikšić

130 Prema prvobitnom planu iz 1877. godine u ukupnom budžetu od 192.000 forinti za financiranje vodovoda Željeznička uprava je trebala sudjelovati sa 150.000 forinti, a vojni erar s 37.000 forinti. Piplović, *Splitske vode*: 57.

Medaljon s Dioklecijanovim likom. (foto: G. Nikšić)

1.6.2. Funkcija zgrade u arheološkom i urbanističkom kontekstu

Spomeničko-urbanistički značaj zgrade vodovoda utjecao je na njezin smještaj na prilazu gradu, uz cestu prema Solinu (današnja Ulica Domovinskog rata), na mjestu na kojem se teren blago spušta prema jugu. Međutim, u određivanju uže lokacije presudnu ulogu imala je funkcija nevidljivog, podzemnog dijela građevine – rezervoara za vodu na kraju akvedukta. Tu se ispreplelo nekoliko praktičnih zahtjeva. Pedesetak metara od izabrane lokacije prema gradu teren postaje strmiji na jugozapadnu i na južnu stranu, dok se na istok pruža k sa (prirodni greben) koja je ucrtana na nekoliko starih mapa, od Calergijeve iz 1675. godine do vojnih karata Splita iz Državnog arhiva u Beču.¹³¹ Ona nije više vidljiva nakon što je dijelom snižena, a dijelom prekrivena nasipom preko kojega je izgrađena gradska ulica (današnja Vukovarska). Do tada je ta k sa bila prirodna prepreka putovima i cestama, kao i Dioklecijanovom akveduktu koji ju je, dolazeći sa sjevera, zaobišao u luku skrećući na istok, odnosno jugoistok prema grebenu sa sjeverne strane brežuljka Gripe, na kojemu je bio smješten *castellum aquae* Dioklecijanove palače.¹³² Obnovljeni vodovod je u potpunosti preuzeo antički

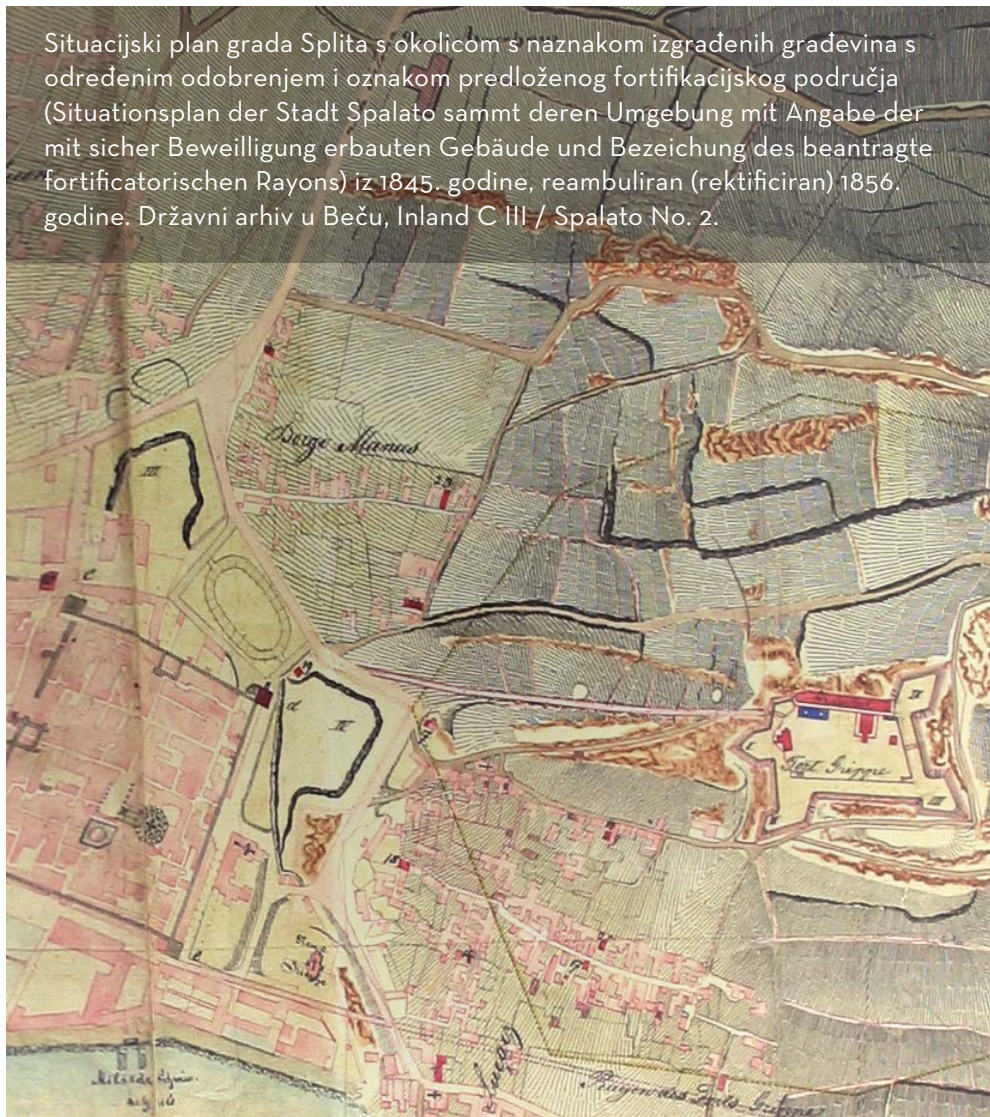
131 Malo sjevernije, s istočne strane puta za Salonu (na položaju današnjeg Pravnog fakulteta) na tim kartama iz druge polovice 19. stoljeća ucrtana je zgrada s centralnim rizalitom označena kao *Neues Armenhaus* (nova ubožnica).

132 Tu pretpostavku treba potvrditi arheološkim sondiranjima. Teško je zamisliti bilo kakvo drugo rješenje završetka trase antičkog akvedukta i položaja rezervoara na njegovu kraju, jer se prema jugu i jugozapadu teren spušta, a s te strane u blizini palače nema dovoljno visoke točke za postavu rezervoara

Calergijeva karta Splita iz 1675. godine „Disegno del territorio di Clissa“ (detalj). Državni arhiv u Zadru, Kartografska zbirka, br. 96.

Situacijski plan grada Splita s okolicom s naznakom izgrađenih građevina s određenim odobrenjem i oznakom predloženog fortifikacijskog područja (Situationsplan der Stadt Spalato sammt deren Umgebung mit Angabe der mit sicher Beweilligung erbauten Gebäude und Bezeichnung des beantragte fortificatorischen Rayons) iz 1845. godine, reambuliran (rektificiran) 1856. godine. Državni arhiv u Beču, Inland C III / Spalato No. 2.

koji bi omogućio ulazak vode kroz tlačne cijevi preko perimetralnog zida u unutrašnjost palače. (Ispod zemlje to je nemoguće zbog podzemnih odvodnih kanala.) Goran Nikšić, „Diocletian’s Palace - design and construction“, u: Gerda v. Bülow i Heinrich Zabehlicky (ur.), *Bruckneudorf und Gamzigrad*.

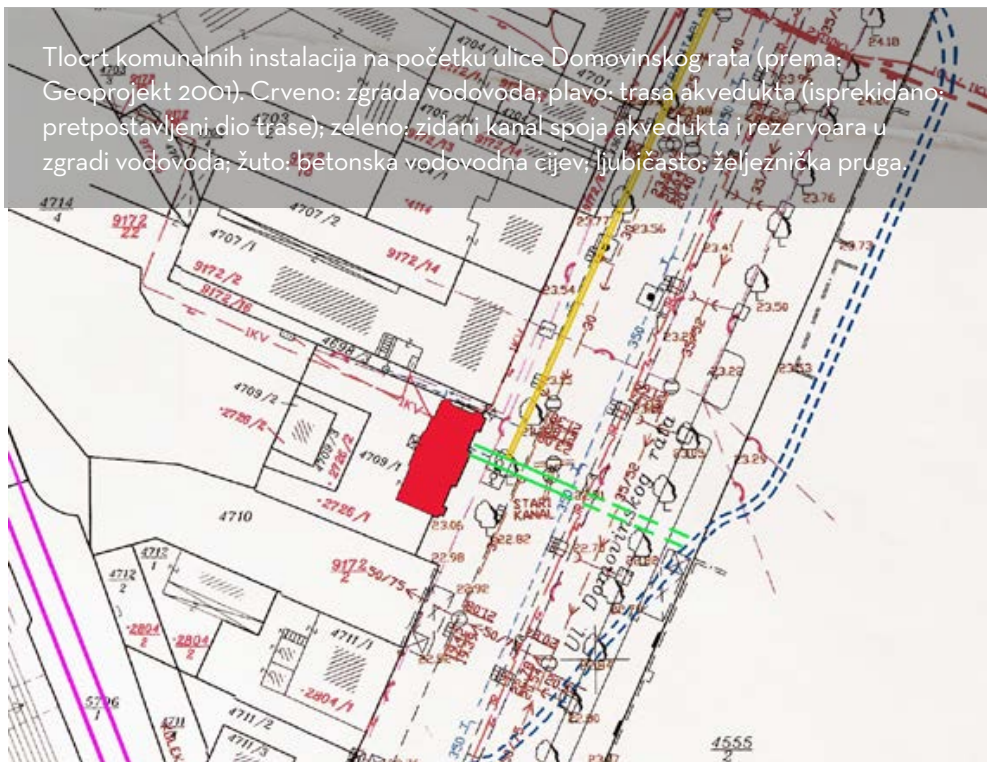
Plan Splita s predgrađima (Plan der Stadt Spalato samt ihren Vorstädten) iz 1868. godine. Državni arhiv u Beču, Inland C III / Spalato No. 7.

način prijenosa vode gravitacijskim kanalom od izvora do spremnika, tako da je i nova zgrada po načinu funkcioniranja ustvari modernizirana inačica antičkog rezervoara, pri čemu je novi rezervoar trebao zauzeti najviši mogući položaj, kako bi se voda

Spätantike Paläste und Großvillen im Donau-Balkan-Raum, Akten des Internationalen Kolloquiums in Bruckneudorf vom 15. bis 18. Oktober, Bonn, 2011.: str. 198; Goran Nikšić, „Dioclecijanova palača - reinterpetacija izvorne namjene i arhitekture“, u: Miša Rakocija (ur.), Niš i Vizantija X, zbornik radova simpozija u Nišu 3.-5. 6. 2011., Niš, 2012.: str. 230-231.

Tlocrt komunalnih instalacija na početku ulice Domovinskog rata (prema: Geoprojekt 2001). Crveno: zgrada vodovoda; plavo: trasa akvedukta (isprekidano: pretpostavljeni dio trase); zeleno: zidani kanal spoja akvedukta i rezervoara u zgradi vodovoda; žuto: betonska vodovodna cijev; ljubičasto: željeznička pruga.

iz njega mogla tlačnim cijevima dovesti u što veće područje grada. Posljednjih nekoliko stotina metara antičkog kanala u vrijeme njegove obnove bilo je uništeno ili toliko oštećeno da bi njegova obnova bila preskupa. Još je vjerojatnije da taj segment trase nije uopće bio poznat, pa se nametalo najpraktičnije rješenje da se na kraju poznate trase kanal rimskog akvedukta preusmjeri na novu zgradu-rezervoar što kraćim kanalom.

Nedavnim arheološkim istraživanjima na početku Ulice Domovinskog rata pronađeni su dijelovi građevine kružnog tlocrta koja je od ranije poznata sa susjednog lokaliteta *Ad basilicas pictas*, ali i iz

Rekonstrukcija trase Dioklecijanovog akvedukta i tlocrta antičkih građevina macelluma i bazilika. (Prema: Penović, Cingeli, Marasović 2020-21) Crveno: zgrada vodovoda; plavo: kanal Dioklecijanovog akvedukta; zeleno: zidani kanal spoja akvedukta i rezervoara u zgradi vodovoda. (foto: G. Nikšić)

iskopa za vrijeme gradnje zgrade vodovoda. Ta je kasnoantička građevina (vjerojatno tržnica – *macellum*) svojim temeljima obuhvatila i respektirala raniji vodovodni kanal.¹³³ To je do sada najdalji pronađeni segment Dioklecijanovog akvedukta. Ako rekonstruiramo trasu akvedukta između toga segmenta i kraja trase poznate od ranije, vidjet ćemo da je zgrada vodovoda locirana upravo najbliže rimskom kanalu.

133 Nebojša Cingeli, Katja Marasović, Anita Penović, „Rimska tržnica – macellum u Splitu“, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, Vol. 113, No. 2, 2020.: str. 393-417.

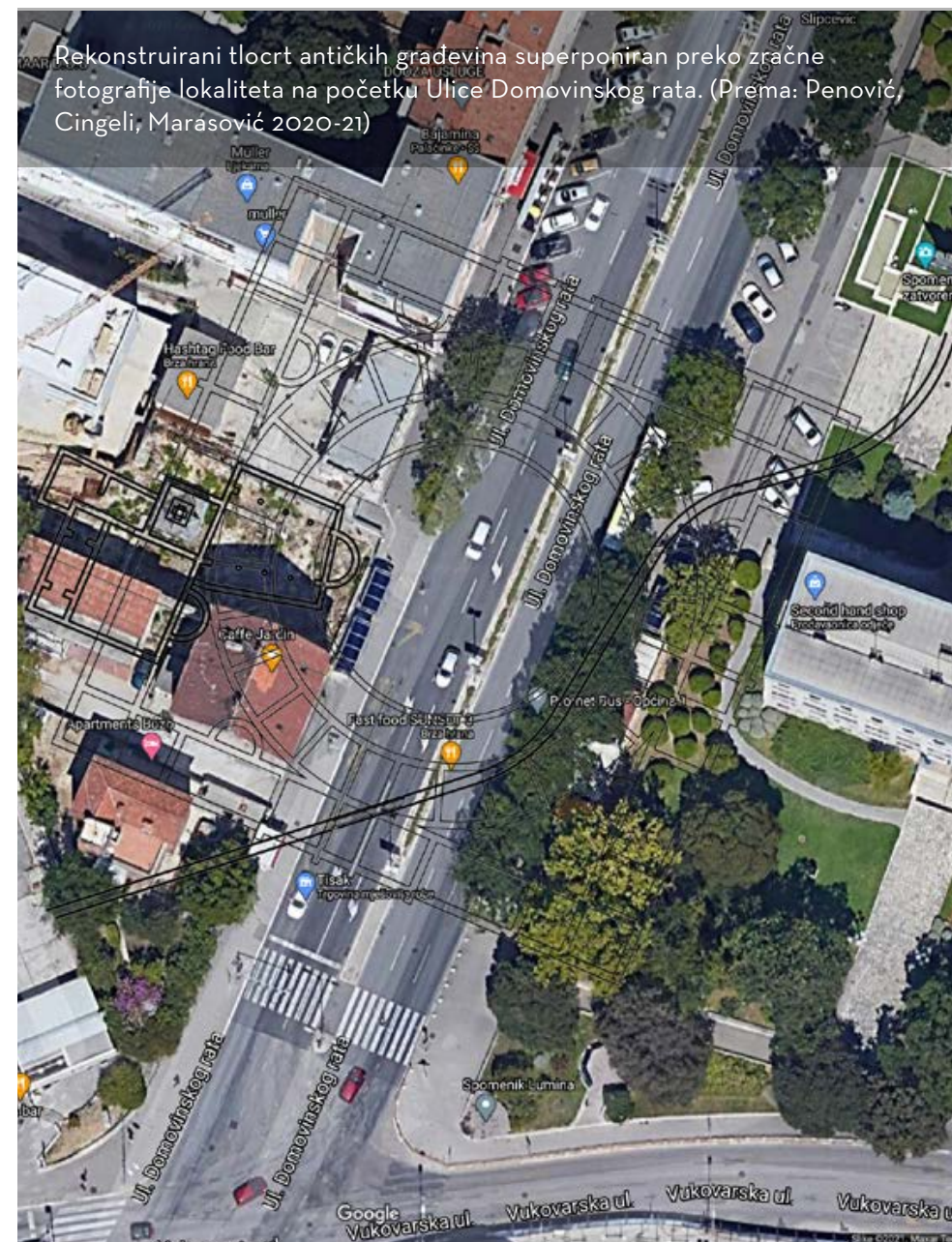

Antički akvedukt je s rezervoarom pod zgradom vodovoda spojen najkraćim putem, kanalom građenim slično ostalim dijelovima akvedukta koji su obnovljeni u 19. stoljeću (kameni ožbukani zidovi; poklopnice od debelih kamenih ploča). U 20. stoljeću je napušten završni dio trase akvedukta koji je do tada bio u funkciji i najveći dio zidanog spojnog kanala, vjerojatno zbog oštećenja antičkog kanala uslijed radova rekonstrukcije ceste i pripadajuće infrastrukture pod njom. Tada su zazidani krajevi napuštenih kanala, a umjesto njih načinjena je premosnica, odnosno postavljena je betonska vodovodna cijev jajastog presjeka pod zapadnim rubom ceste.

Ispred zgrade vodovoda zidani kanal se račva – kratki krak nastavlja pravo kroz temelj istočnog pročelja zgrade do metalnog zasuna na ulazu u veći (sjeverni) spremnik, a dulji krak, paralelan s pročeljem, vodi do manjeg (južnog) spremnika, na čijem je otvoru ulaz vode bio reguliran na isti način.

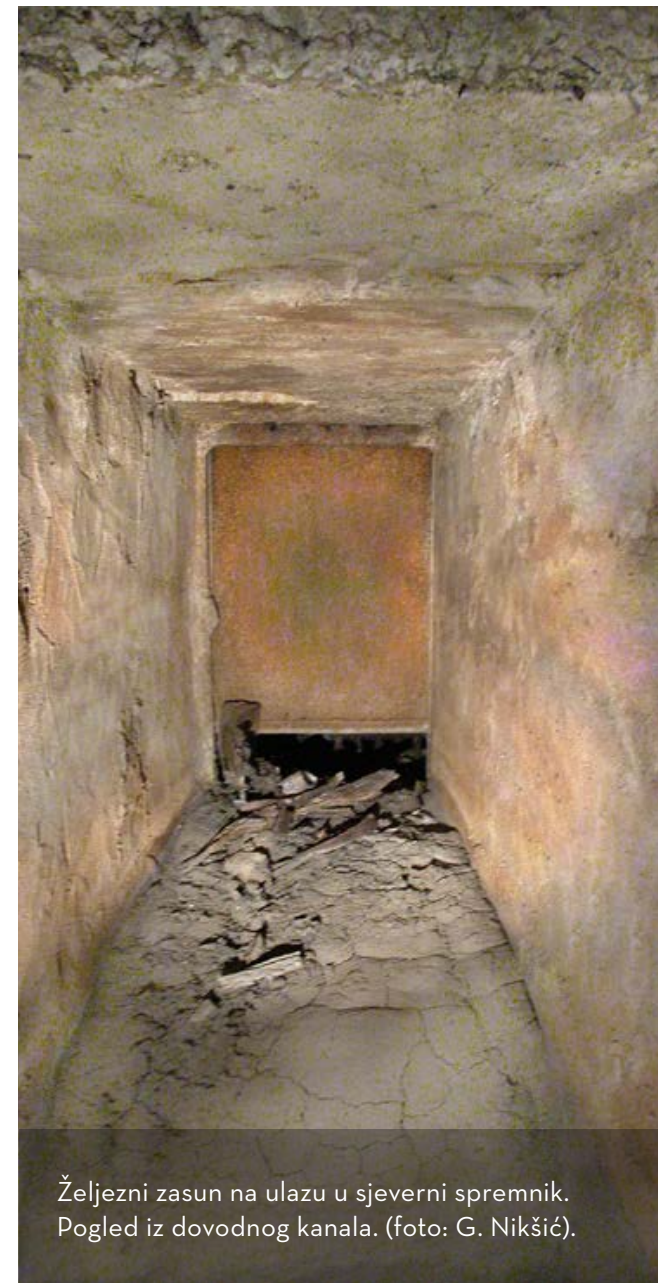
Na izbor lokacije utjecala je i neposredna blizina tek izgrađene željezničke pruge. Za pogon parnih lokomotiva bile su potrebne velike količine vode koju je trebalo dovesti do pruge. Izabrana lokacija zgrade rezervoara obnovljenog vodovoda udovoljavala je svim navedenim zahtjevima. Uz to, na tom je mjestu gradnja spremnika olakšana konfiguracijom terena koji se od ceste spušta prema zapadu, tako da je s te strane zgrada ukopana samo djelomično.

Goran Nikšić

Spojni zidani kanal između Dioklecijanovog akvedukta i zgrade vodovoda, ispod Ulice Domovinskog rata. (foto: G. Nikšić)

Željezni zasun na ulazu u sjeverni spremnik. Pogled iz dovodnog kanala. (foto: G. Nikšić).

Betonska vodovodna cijev jajastog presjeka. U prednjem planu šaht s taložnicom prije spoja na zidani kanal koji vodi u rezervoar pod zgradom vodovoda. (foto: G. Nikšić)

1.6.3. Medaljon s portretom cara Dioklecijana na zgradi s rezervoarom

Reljef cara Dioklecijana u središnjem medaljonu na zgradi starog vodovoda na Solinskoj smatra se jedinim spomenikom koji je (nezahvalni) Split podigao svom utemeljitelju.¹³⁴ Logična je Kečkemetova pretpostavka da je skulpturalni ukras, klesan u kararskom mramoru, na zgradi (koja je inače od bijelog bračkog kamena), nastao u klesarskoj tvrtki Dall'Ara iz Milana u kojoj je klesana i splitska Monumentalna fontana.¹³⁵

Reljef nije podrobnije analiziran, a neobičan je jer ne pokazuje sličnosti niti s jednim od poznatih Dioklecijanovih portreta.¹³⁶ Predložak zacijelo nije mogao biti neki od poprsja ili kamenih reljefa. Profilno bi prikazivanje upućivalo na neki prikaz s novca (ali nema niti jednoga na kojemu bi Dioklecijan bio prikazan bez brade), kameje ili nekog od crteža iz uobičajenih serija imperatorskih portreta, poput onih u Goltziusa... Car je prikazan s *corona radiata* s vrpčama – krunom sastavljenom od sunčevih zraka.

U rimskoj numizmatici, prvi put se takva kruna pojavila na Augustovim kovanicama (vjerojatno pod utjecajem sličnih Aleksandrovih prikaza), ukazujući u početku na njegovu deifikaciju (*consecratio*), odnosno apoteozu nakon smrti. Nositi će je

134 Kečkemet, *Ante Bajamonti i Split*: str. 157-159.

135 Kečkemet, *Splitska fontana*: str. 6.

136 Za širi opis ukrasa na zgradi starog vodovoda vidi u ovoj studiji poglavlje: *Zgrada-rezervoar: forma i funkcija u prostornom i vremenskom kontekstu*.

Pogled iz dovodnog kanala kroz otvor u sjeverni spremnik. U donjem dijelu slike je vrh željezne rešetke koja je zadržavala krupni otpad (granje, lišće i sl.). U sredini slike je montažna konstrukcija koja je nosila pod šalter sale. U gornjem dijelu slike je metalna rešetka poda ophoda, iznad koje su ostaci istrunule drvene međukatne konstrukcije. (foto: G. Nikšić)

Željezni zasun na ulazu u južni spremnik. Pogled iz dovodnog kanala. (foto: G. Nikšić)

Središnji ukras iznad atike glavnog pročelja klasicističke zgrade nad vodospremom na Solinskoj cesti.

Antoninijan skovan za Dioklecijana (Lyon, 283.). Standardni prikaz cara sa *corona radiata*. Rev. FELICITAS AVG. Felicitas stoji prekrivenih noga, naslonjena na stup, noseći *caduceus*. (RIC V-2 19)

kasnije redovito svi živi rimski carevi od Vespazijana do Konstantina, a osobito oni vezani uz kult Sol Invictus-a. Postat će uobičajena kod careva 3. stoljeća, posebno u Gordijana III., Aurelijana i Proba. Ali nisu je svi nosili samo radi štovanja kulta boga Sunca, već i kao znak vlastitog božanstva,

autoriteta, pa i klasične ljepote.¹³⁷ Zabilježeno je da ju je barem Galijen i stvarno nosio na glavi.

137 Jorge T. García, „La corona radiata de Helios-Sol como símbolo de poder en la cultura visual romana“, *Potestas*, Vol. 11, 2017.: str. 5-25.

Corona radiata s kojom se često prikazuje Konstantin, prema *interpretatio christiana* trebala bi prikazivati čavle kojima je Krist bio pribijen na križu što ga je pronašla njegova mater. Mnogo kasnije, ovakav tip krune će postati povezan s personifikacijom Slobode, kao što se vidi na Kipu slobode na ušću Hudsona u New Yorku. Od renesansnog doba s takvom se krunom stao prikazivati Kolos s Roda, kip Helija.

Dakako, Dioklecijan je također relativno često na novcima prikazan s krunom sastavljenom od sunčevih zraka, ali, rekosmo, uvijek s bradom (ovaj klasicistički splitski portret bio bi po tome zapravo bliži nekim prikazima cara Valerijana).

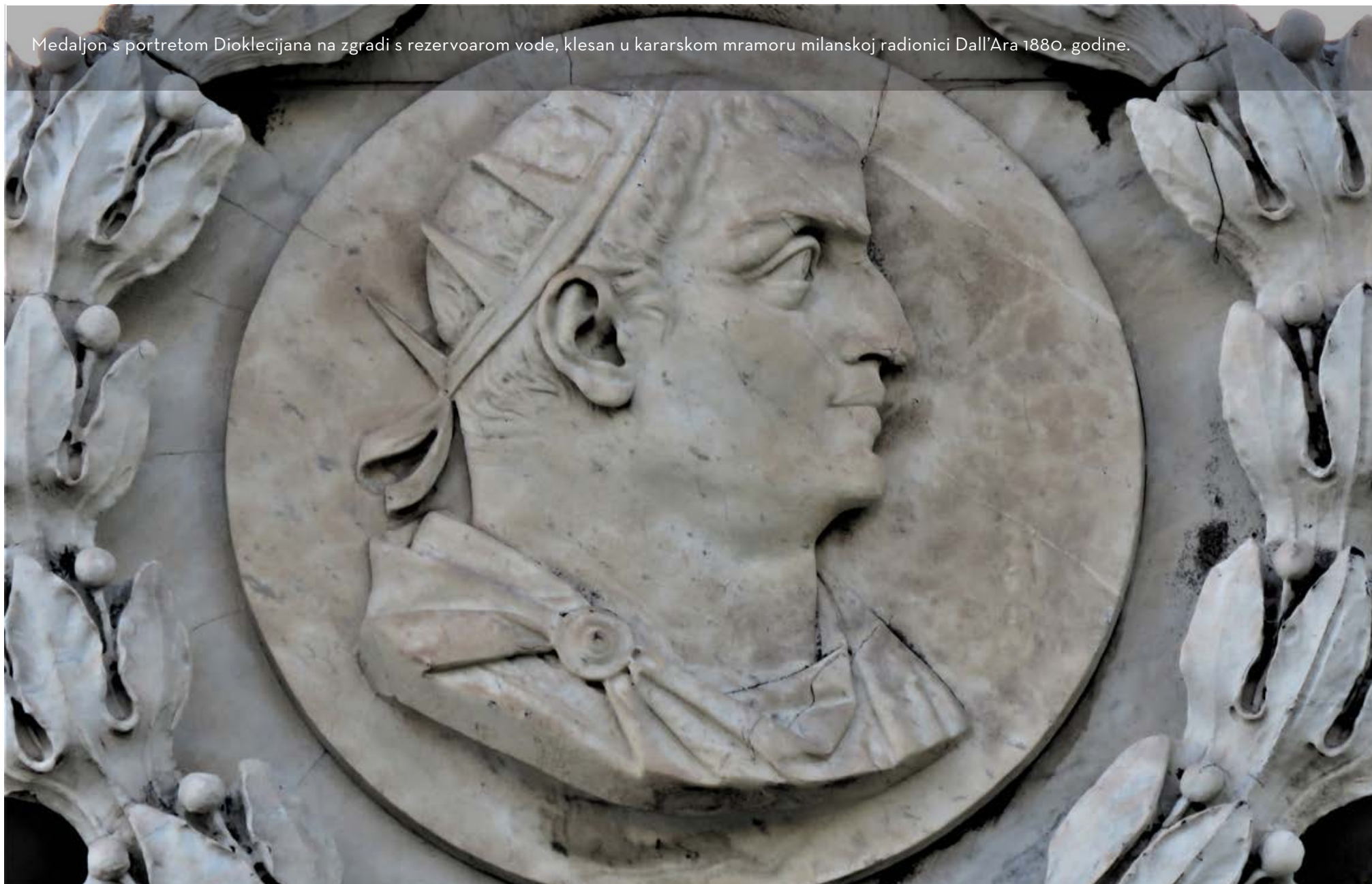
U svakom slučaju, čini nam se da je pred klesarom bio kakav knjiški predložak, vjerojatno neki od slikovnih numizmatičkih kompandija, u kojemu je Dioklecijanov lik bio slobodno stiliziran. Mislim na djela poput *Icones Imperatorum Romanorum = Vivae omnium fere imperatorum imagines*, holandskog renesansnog slikara, gravera i tiskara Huberta Goltziusa, prvi put objavljenog u Antwerpenu 1557., koje je postalo temeljni numizmatički priručnik u kojemu su prvi put sustavno obrađeni novci rimskih careva, s detaljnim portretima svakoga od njih, od Julija Cezara do tada aktualnog cara Svetog rimskog carstva Ferdinanda. Drugim riječima, do ovog lika nije došao izravnim gledanjem nekog od Dioklecijanovih novaca, reljefa i sl.

Josip Belamarić

Dioklecijan prikazan bez brade na bakropisu iz: Abraham Bogaerts, *De Roomsche Monarchy*, Francois Salma, Utrecht, 1697., str. 225.

Medaljon s portretom Dioklecijana na zgradi s rezervoarom vode, klesan u kararskom mramoru milanskoj radionici Dall'Ara 1880. godine.

2.

*STANJE ZGRADE
VODOVODA I
KONZERVATORSKE
SMJERNICE ZA
OBNOVU*

2.1. Izvorno i zatečeno stanje građevine

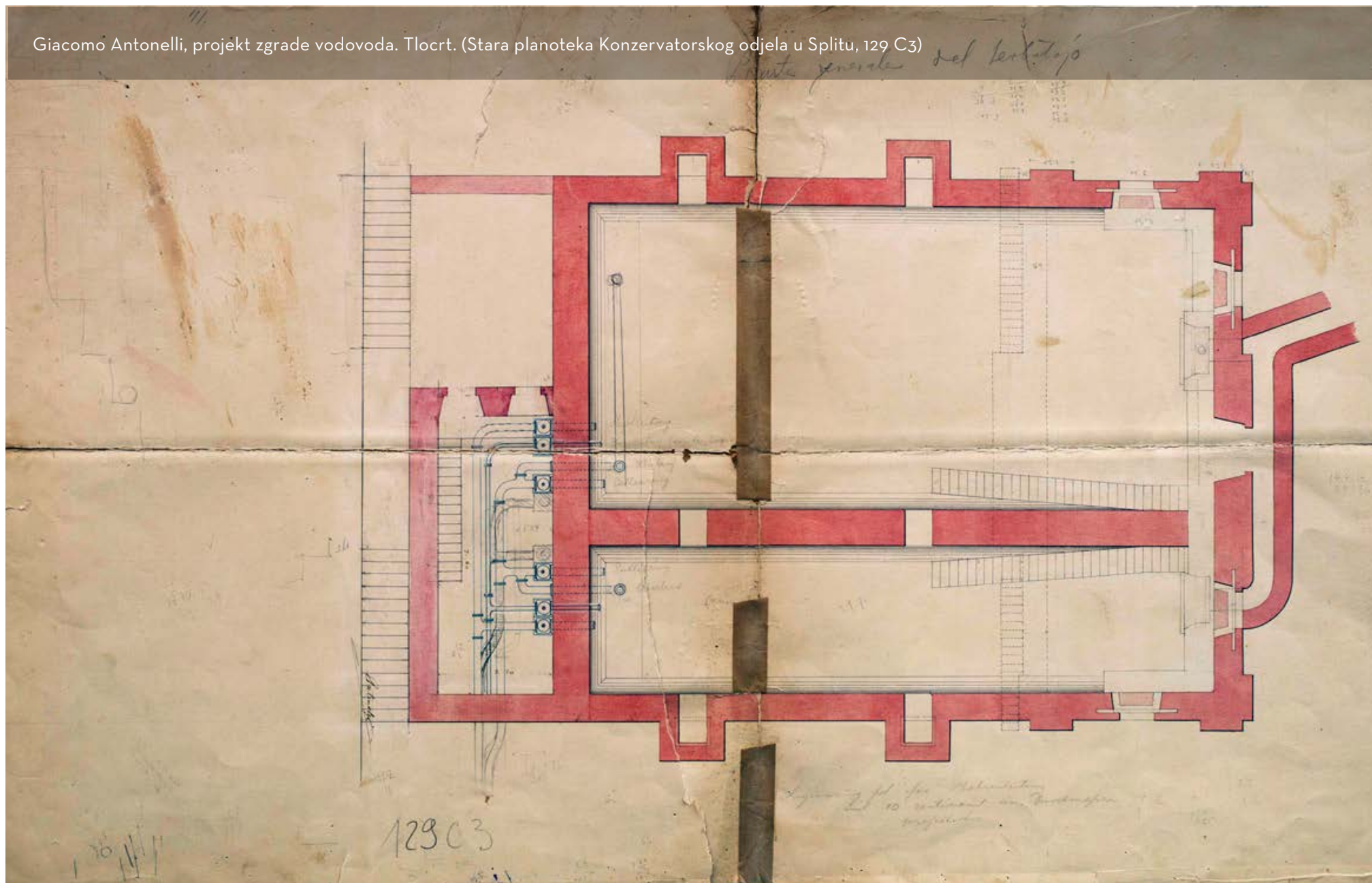
Izvorni izgled građevine može se rekonstruirati na temelju sačuvanih nacрта projekta prema kojemu je najvećim dijelom izvedena, te analizom današnjeg stanja. U Staroj planoteci Konzervatorskog odjela u Splitu čuvaju se dva lista projekta zgrade vodovoda koje je potpisao Giacomo Antonelli. Na jednom listu nacrtan je tlocrt (*Pianta generale del serbatoio*), a na drugome uzdužni presjek (*Profilo longitudinale*) i stražnje (zapadno) pročelje (*Facciata posteriore*).¹³⁸ Na tlocrtu su istovremeno prikazane dvije razine: horizontalni presjek kroz dovodni kanal i kroz zidove zgrade ispod podanka svodova, te horizontalni presjek kroz prizemlje zgrade, ali samo kroz sjeverni, istočni i južni zid, dok je zapadni zid samo naznačen tankom isprekidanom crtom. Presjek je postavljen po središnjoj osi čitavog objekta, s pogledom prema jugu. Na tlocrtu niti na presjeku nisu prikazani lukovi koji nose zapadni zid prizemne građevine, niti masivni pilon na sredini raspona velikog (sjevernog) spremnika koji služi kao oslonac lukovima. Još jedna razlika u odnosu na izvedeno stanje je ta što je u projektu prikazan sustav ventilacije zasvođenih prostora preko otvorâ na sjevernom, južnom i srednjem zidu, koji je u izvedbi zamijenjen jednostavnim pravokutnim otvorima u svodovima (po dva u svakom svodu).

138 Tlocrt do sada nije publiciran, a presjek je objavljen u: Belamarić, *Dioklecijanov akvedukt*: str. 14.

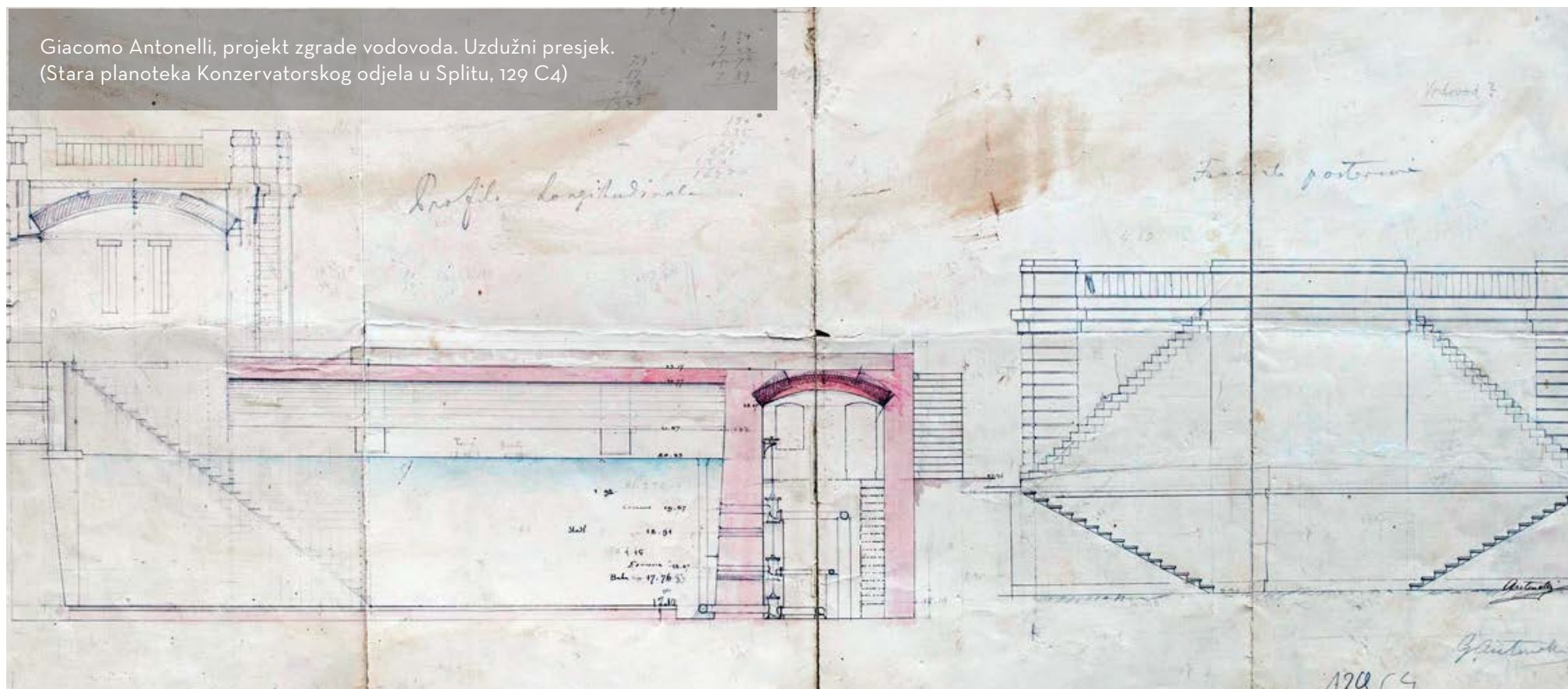
U projektu je osobita pozornost posvećena instalacijama odvoda. Uz zapadni zid rezervoara s vanjske strane je prislonjena manja presvođena prostorija – strojarnica – u kojoj su smještene odvodne cijevi s ventilima, položene na različitim razinama. Najniže, neposredno iznad poda spremnika, odnosno iznad taložnice, postavljeni su odvodi za pražnjenje koje se vršilo naizmjenično kod čišćenja velikog i malog spremnika. Vjerojatno su se spremnici čistili relativno često od nataloženog mulja i ostale nečistoće zbog toga što su dijelovi kanala akvedukta na kojima je propao svod tijekom rekonstrukcije pokriveni neobrađenim kamenim pločama između kojih je, osobito za jačih kiša, prodirala zemlja.

Na nešto višoj razini postavljeni su odvodi manjeg profila za napajanje željeznice (na presjeku označeni kao *Ferrovia*), a još više odvodi većeg profila za grad (*Comune*). To znači da je napajanje željeznice imalo prioritet u odnosu na grad, koji je u slučaju nižeg vodostaja u spremniku uslijed slabijeg dotoka mogao ostati bez vode, dok je opskrba željeznice bila osigurana. Čini se da je dotok vode kroz kanal akvedukta ipak bio slabiji od prvobitno planiranog, pa su izvršene korekcije visina odvoda za željeznicu i grad. Na presjeku su naknadno ucrtane cijevi na nešto nižoj razini, drugačijim rukopisom (na njemačkom) označene kao *Bahn i Stadt*. Dodatne korekcije visinskih kota upisane su olovkom. U tlocrtu su također olovkom upisane i oznake odvodâ (redom odozdo naviše): *Entleerung, Überlauf, Bahnleitung, Stadtleitung*, a dodatne cijevi su ucrtane u strojarnici gdje se spajaju na postojeće cijevi za napajanje grada.

Giacomo Antonelli, projekt zgrade vodovoda. Tlocrt. (Stara planoteka Konzervatorskog odjela u Splitu, 129 C3)

Giacomo Antonelli, projekt zgrade vodovoda. Uzdužni presjek.
(Stara planoteka Konzervatorskog odjela u Splitu, 129 C4)

Überlauf se odnosi na preljev koji je osiguran vertikalnim cijevima (jedna u malom spremniku, a dvije, međusobno povezane horizontalnom cijevi, u velikom spremniku čiji je gornji otvor na maksimalnoj razini vode u spremniku (20 cm niže od dna dovodnog kanala). Cijevi preljeva se u strojarnici spajaju s cijevima za pražnjenje. Danas su iz spremnikâ vidljivi svi nabrojani odvodi. Pristup zapadnoj prostoriji s ventilima u projektu je osiguran preko dva simetrično postavljena kraka kamenog stubišta

kojima se svladavala visinska razlika terena ispred i iza zgrade. Unutar zapadne prostorije jednokrako stubište vodi do poda na razini dna spremnika. Današnje stanje sa zapadne strane je bitno različito u odnosu na projekt, odnosno na izvorni izgled. Prizemni privatni objekt je sagrađen iznad strojarnice, ali ne prati njezin tlocrt, već se proširio prema zapadu obuhvaćajući izvorno stubište.

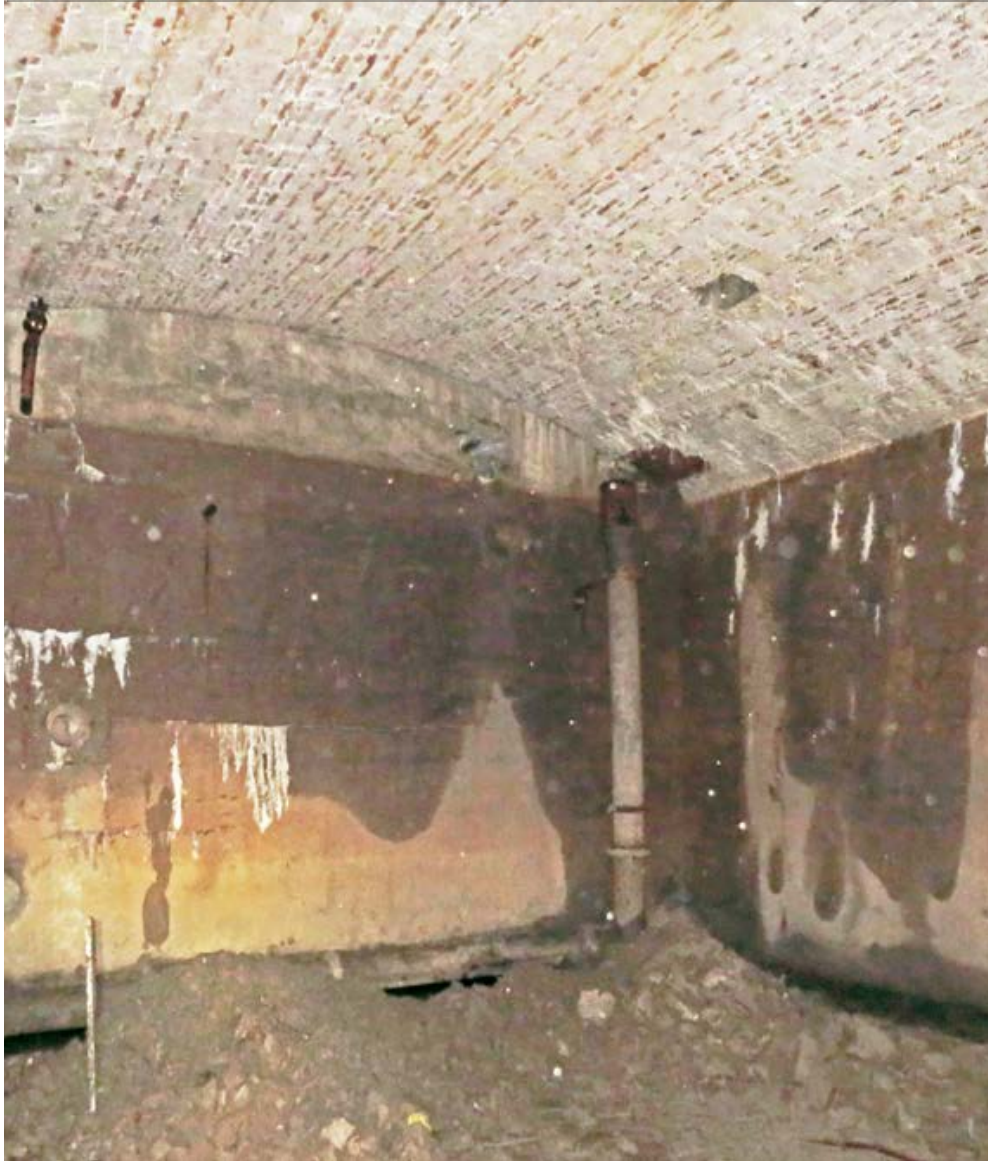
Veliki (sjeverni) spremnik s pilonom i lukovima koji nose zapadno pročelje.
(foto: G. Nikšić)

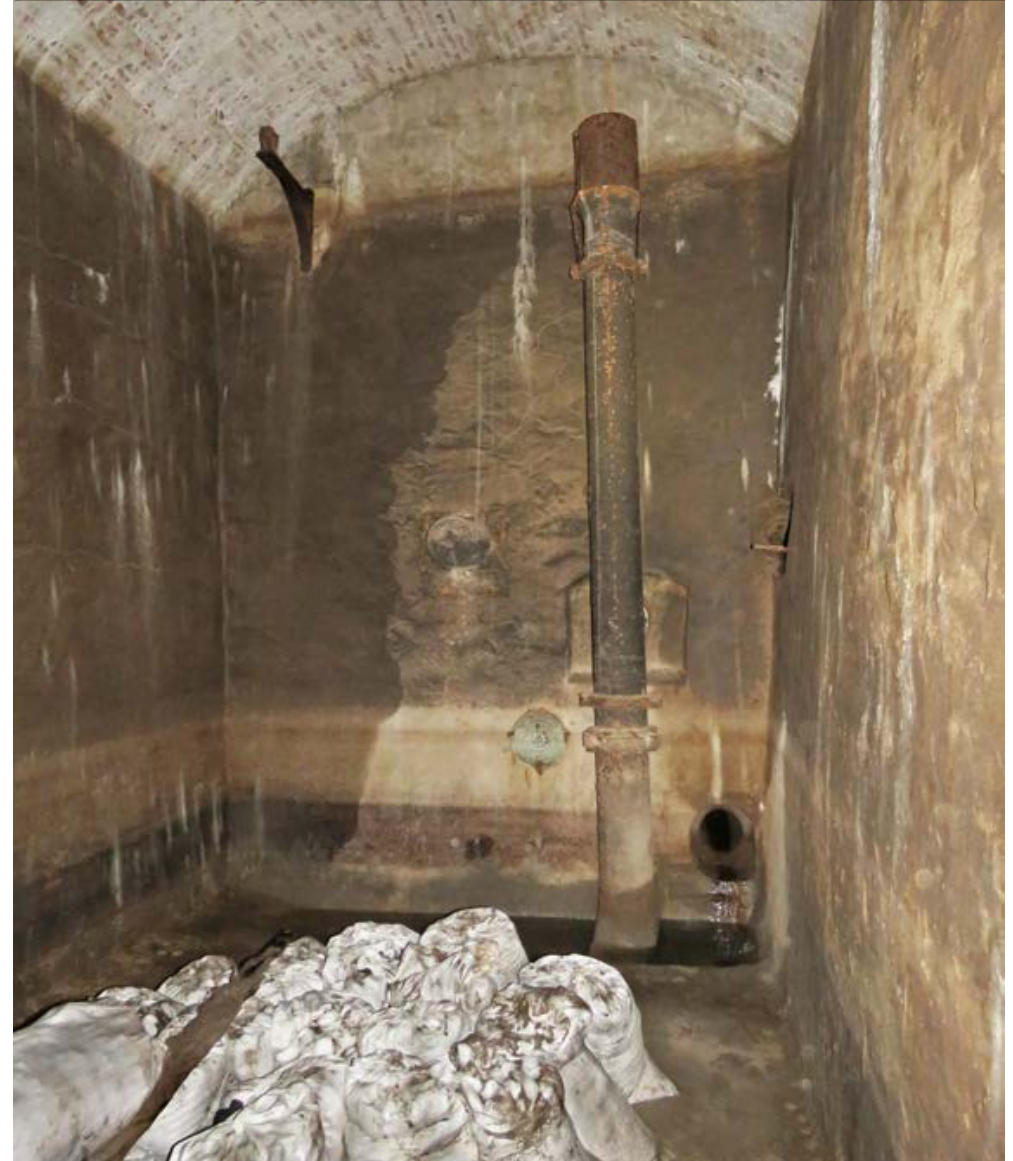
Veliki (sjeverni) spremnik s plitkim svodom u kojemu se vidi o
tvor za ventilaciju. (foto: G. Nikšić)

Veliki (sjeverni) spremnik s odvodnim i preljevnim cijevima. (foto: G. Nikšić)

Mali (južni) spremnik s odvodnim cijevima i preljevnom cijevi. (foto: G. Nikšić)

Veliki (sjeverni) spremnik s odvodnim cijevima i preljevnom cijevi.
(foto: G. Nikšić)

Mali (južni) spremnik s odvodnim cijevima i preljevnom cijevi (detalj).
(foto: G. Nikšić)

Veliki (sjeverni) spremnik s odvodnim cijevima i preljevnom cijevi (detalj).
(foto: G. Nikšić)

Odvodna cijev za željeznicu na sniženoj razini u malom (južnom) spremniku.
(foto: G. Nikšić)

Odvodna cijev za željeznicu u velikom (sjevernom) spremniku.
(foto: G. Nikšić)

Zapadno pročelje zgrade vodovoda i prostor iznad spremnika i strojarnice na kojemu je izgrađen privatni ugostiteljski objekt. Pogled sa sjevera.
(foto: G. Nikšić)

Podzemni volumen spremnikâ i prizemlje zgrade vodovoda izvorno su bili jedinstven prostor, bez međukatne konstrukcije. Uz istočni (pročeljni), južni i sjeverni zid zgrade bio je postavljen niz konzolno uglavljenih debelih kamenih ploča koje su formirale ophod kojim se moglo pristupiti do prozorâ na tim zidovima. Prozori su u

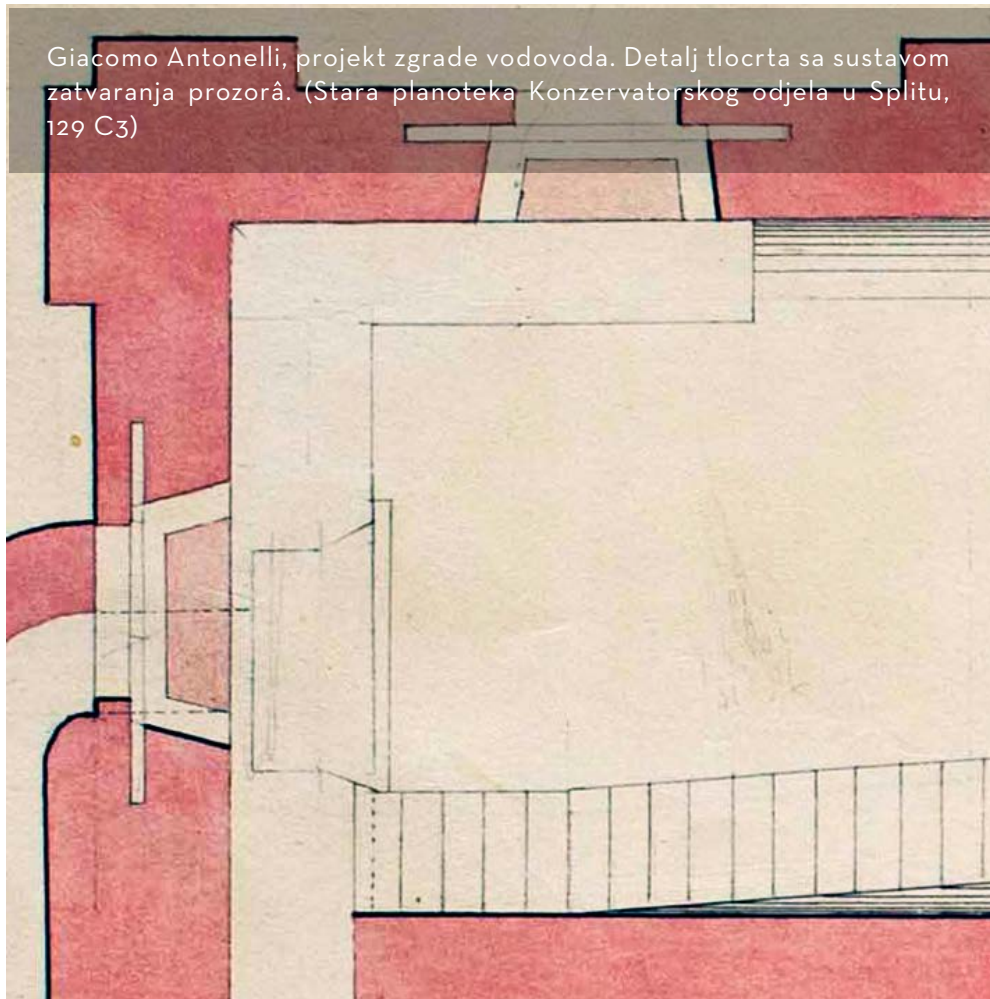
srednjem dijelu bili blokirani tankim zidom, a sa strana su ostavljeni uski vertikalni „šlicevi“ za ventilaciju. S vanjske strane prozori su imali uobičajeni izgled pravokutnog otvora kroz koji su se bočno umetala dva klizna kapka. Na taj se način regulirala ventilacija u prostoru, a istovremeno sprečavao ulaz izravnih sunčanih zraka.

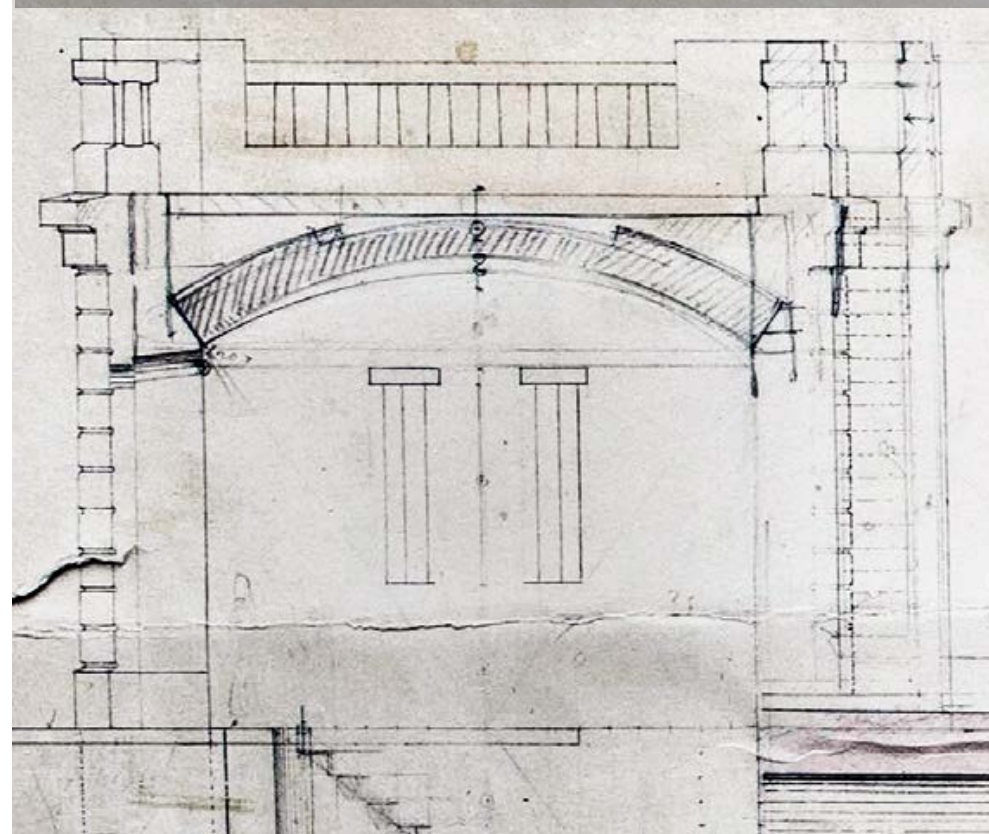
Prostor iznad strojarnice na kojemu je izgrađen privatni ugostiteljski objekt.
Pogled sa zapada. (foto: G. Nikšić)

Giacomo Antonelli, projekt zgrade vodovoda. Detalj tlocrta sa sustavom zatvaranja prozorâ. (Stara planoteka Konzervatorskog odjela u Splitu, 129 C3)

Niz konzolnih kamenih ploča prekinut je na istočnoj strani, iznad dvaju dovoda vode, gdje je bio zamijenjen željeznom platformom. Polovica te platforme uz pročeljni zid je nosila mehanizam za podizanje i spuštanje zasuna kojim se regulirao dotok vode. Taj je mehanizam nestao, jer je smetao nakon prenamjene prostora, ali je

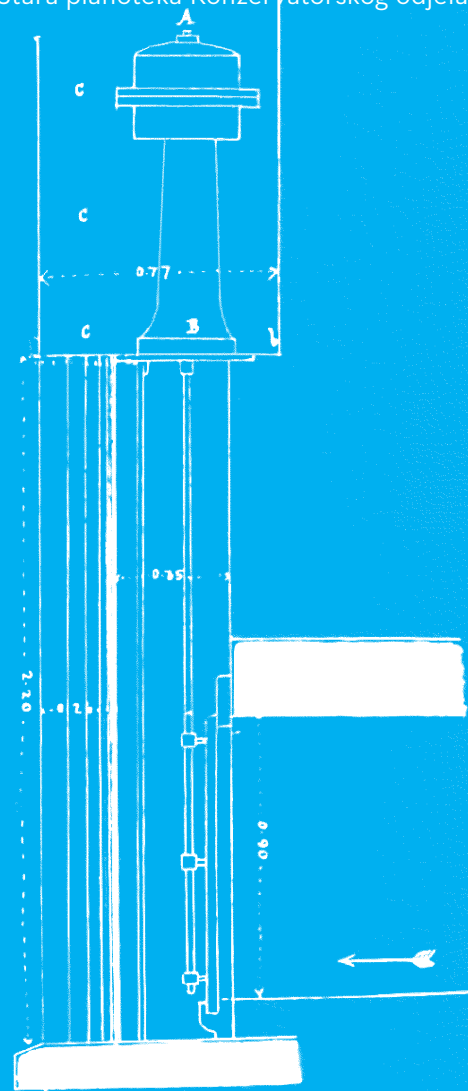
Giacomo Antonelli, projekt zgrade vodovoda. Detalj uzdužnog presjeka s dvodijelnim prozorom na južnom pročelju. (Stara planoteka Konzervatorskog odjela u Splitu, 129 C4)

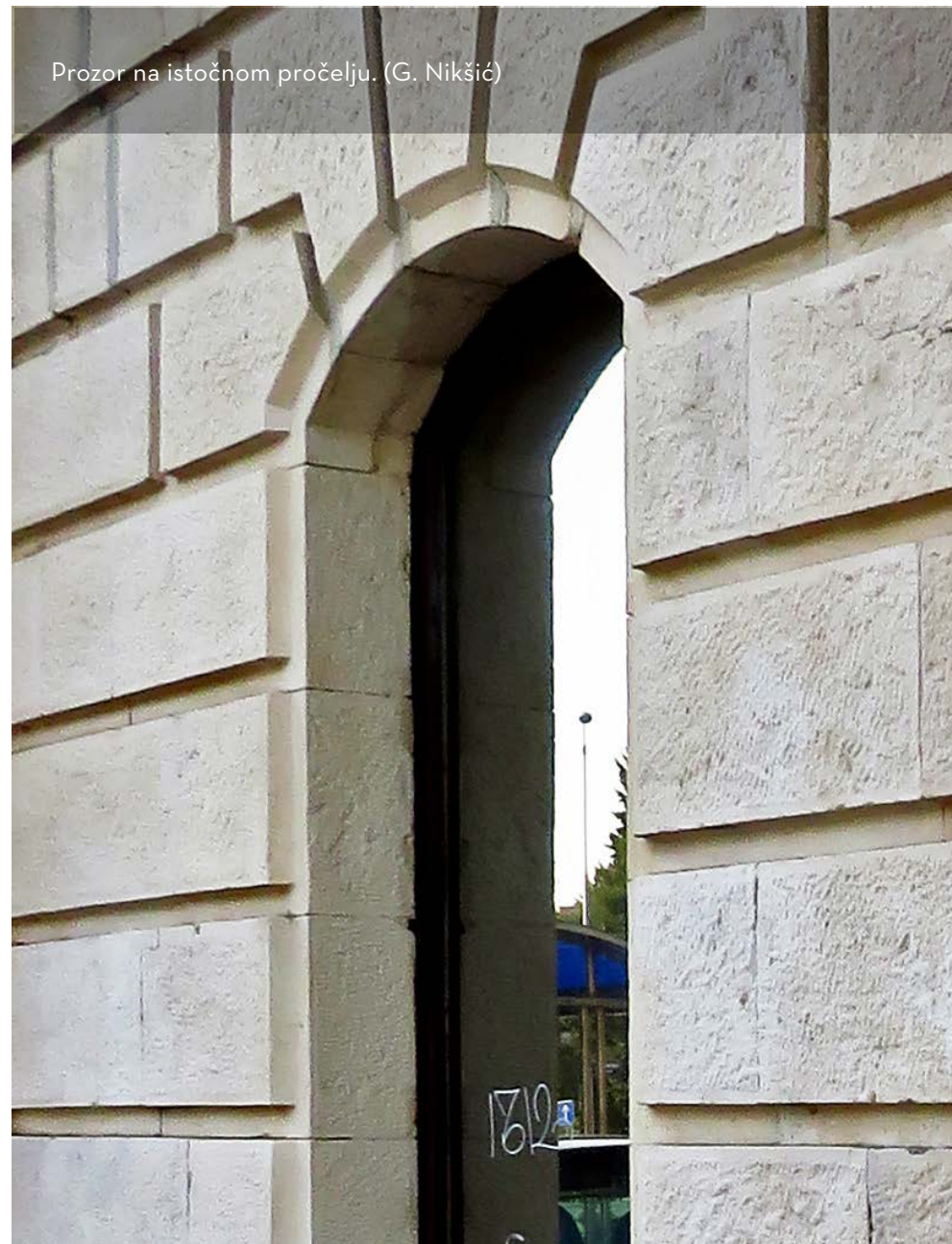
sačuvan njegov nacrt.¹³⁹ Druga polovica platforme je željezna rešetka koja se mogla ukloniti radi čišćenja vertikalne rešetke od otpada.

139 Objavljen u: Duško Kečkemet, „Projekt Vicka Andrića za obnovu splitskog vodovoda“, u: Josip Belamarić (ur.), *Dioklecijanov akvedukt*, Split, 1999.: str. 40.

Giacomo Antonelli, projekt zgrade vodovoda. Detalj mehanizma za podizanje i spuštanje zasuna za regulaciju protoka vode na izlasku iz kanala akvedukta. (Stara planoteka Konzervatorskog odjela u Splitu. (foto: G. Nikšić)

Prozor na istočnom pročelju. (G. Nikšić)

Ulaz vode iz kanala akvedukta u velikom spremniku. U razini s konzolnim kamenim pločama je horizontalna željezna rešetka i punaželjezna platforma za smještaj mehanizma za podizanje i spuštanje zasuna. (foto: G. Nikšić)

Prigodom jedne od adaptacija zgrade na razini neposredno iznad spomenutih konzolnih kamenih ploča umetnut je drveni grednjak koji je nosio pod od dasaka. Ta je konstrukcija istrunula pa je u posljednjoj adaptaciji prizemnog prostora u šalter salu Službe naplate i reklamacija Vodovoda zamijenjena montažnom betonskom konstrukcijom. U podu šalter sale ostavljena su dva otvora s poklopcima za ulaz u prostor spremnikâ. Ispod oba otvora je vrh konzolnog kamenog stubišta kojim se pristupa do dna rezervoara – svaki spremnik ima svoje stubište koje se pruža uza zid koji dijeli dva spremnika. Taj je zid debeo i poput ostalih zidova spremnikâ proširuje se prema dnu, radi veće stabilnosti od bočnog potiska

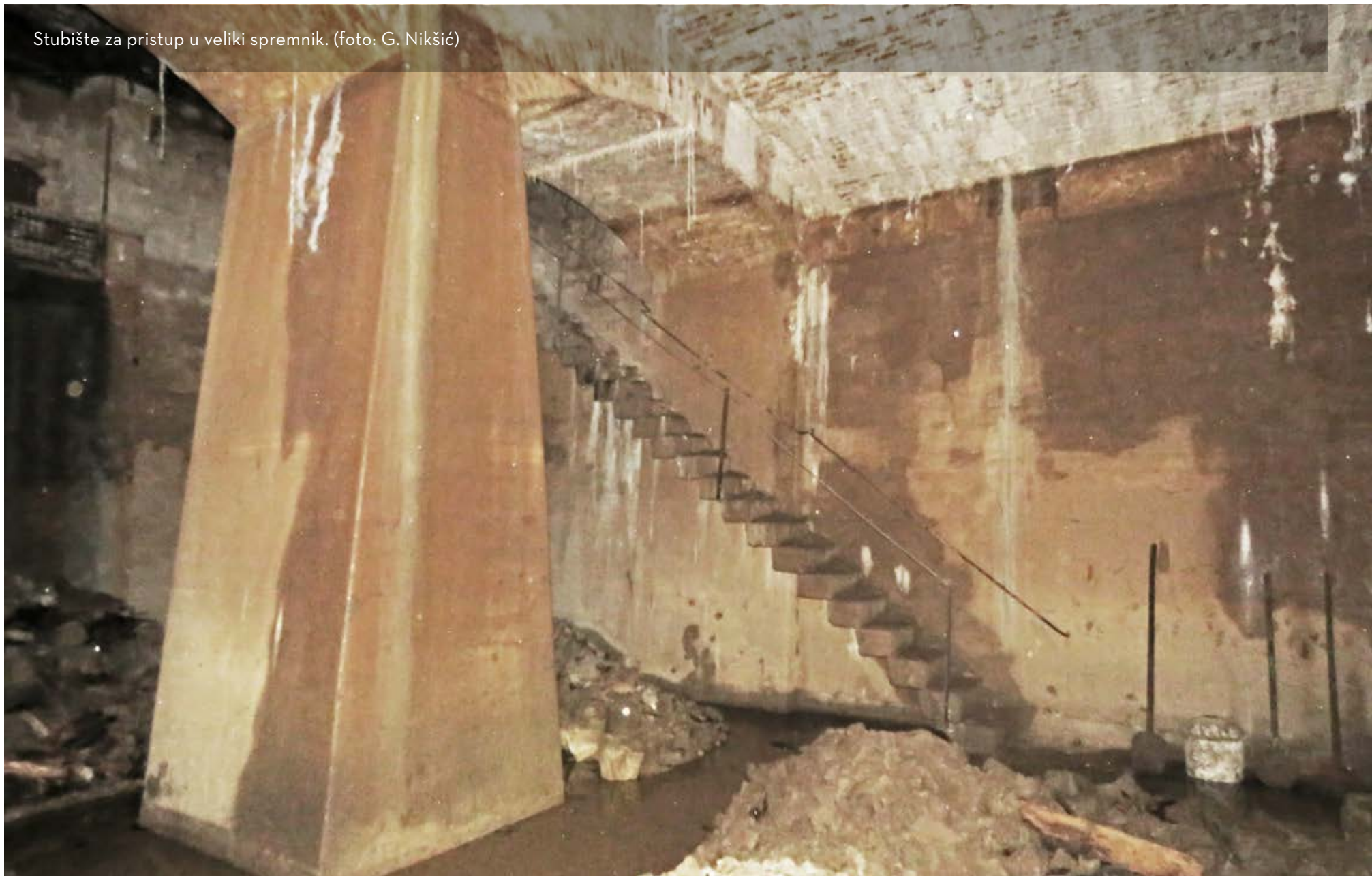

Ulaz vode iz kanala akvedukta u malom spremniku. (foto: G. Nikšić)

vode i okolnog terena. Naime, voda u dva spremnika nije uvijek bila na istoj razini, osobito kod povremenog naizmjeničnog potpunog pražnjenja spremnika radi čišćenja taloga na dnu, tako da su zidovi povremeno bili opterećeni asimetričnim bočnim potiskom.

U sklopu adaptacije za šalter salu u jugozapadnom uglu prostorije ugrađen je zahod, a odvodna je cijev provedena između betonske međukatne konstrukcije i konzolnih kamenih ploča koje tom prigodom nisu oštećene. U nastavku je ta odvodna cijev, kao i dovodna vodovodna cijev, zaobišla kamene ploče i kroz rupu u zidu ispod njih izašla izvan objekta.

Stubište za pristup u veliki spremnik. (foto: G. Nikšić)

Stubište za pristup u mali spremnik. (foto: G. Nikšić)

Ostatak istrunulog drvenog grednjaka iznad kojega je postavljena montažna betonska međukatna konstrukcija. (foto: G. Nikšić)

Vodovodna i kanalizacijska cijev zahoda u jugozapadnom uglu zgrade. (foto: G. Nikšić)

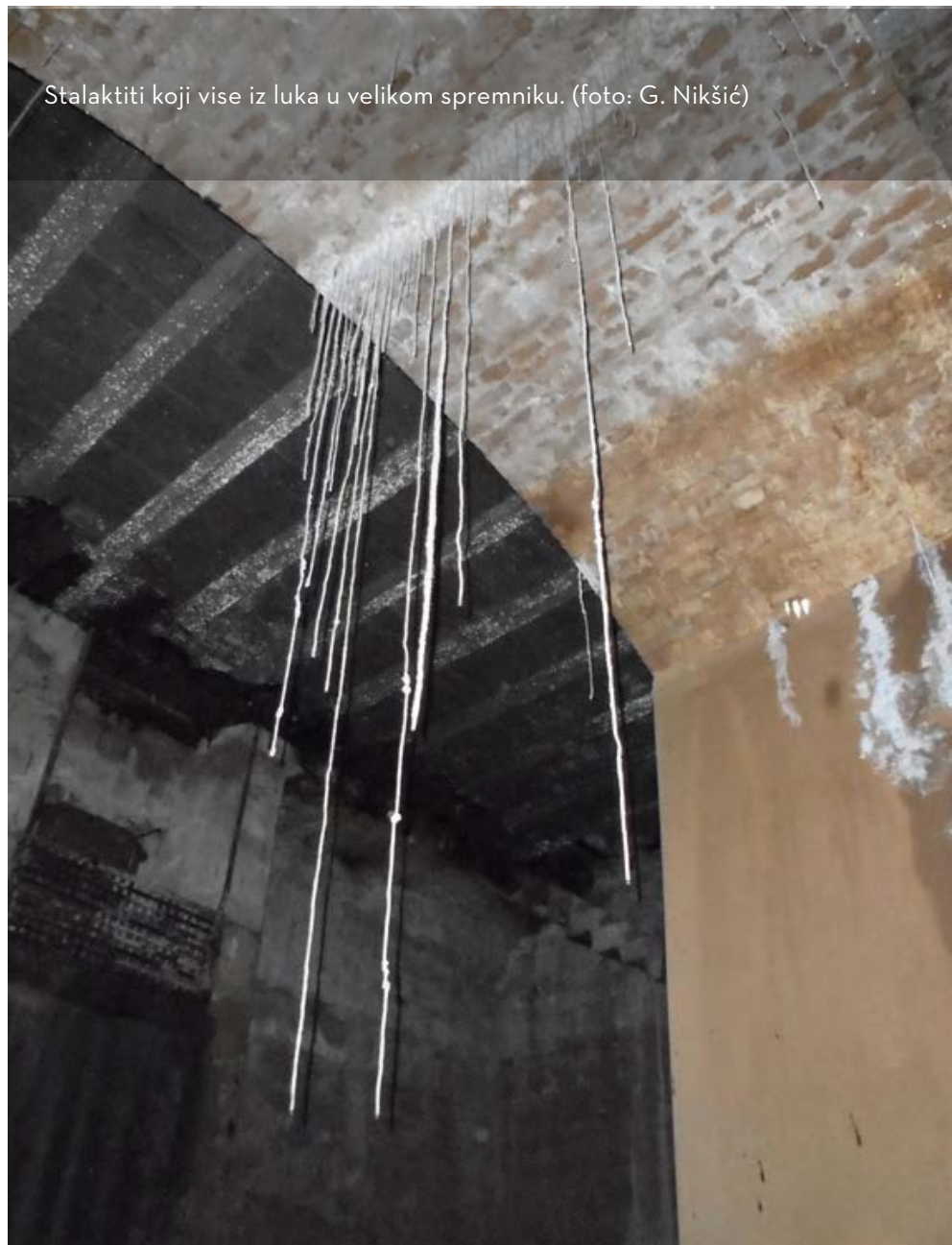

Stalaktiti koji vise iz luka i svoda u velikom spremniku, nastali ispiranjem vapnenog morta kišnicom. (foto: G. Nikšić)

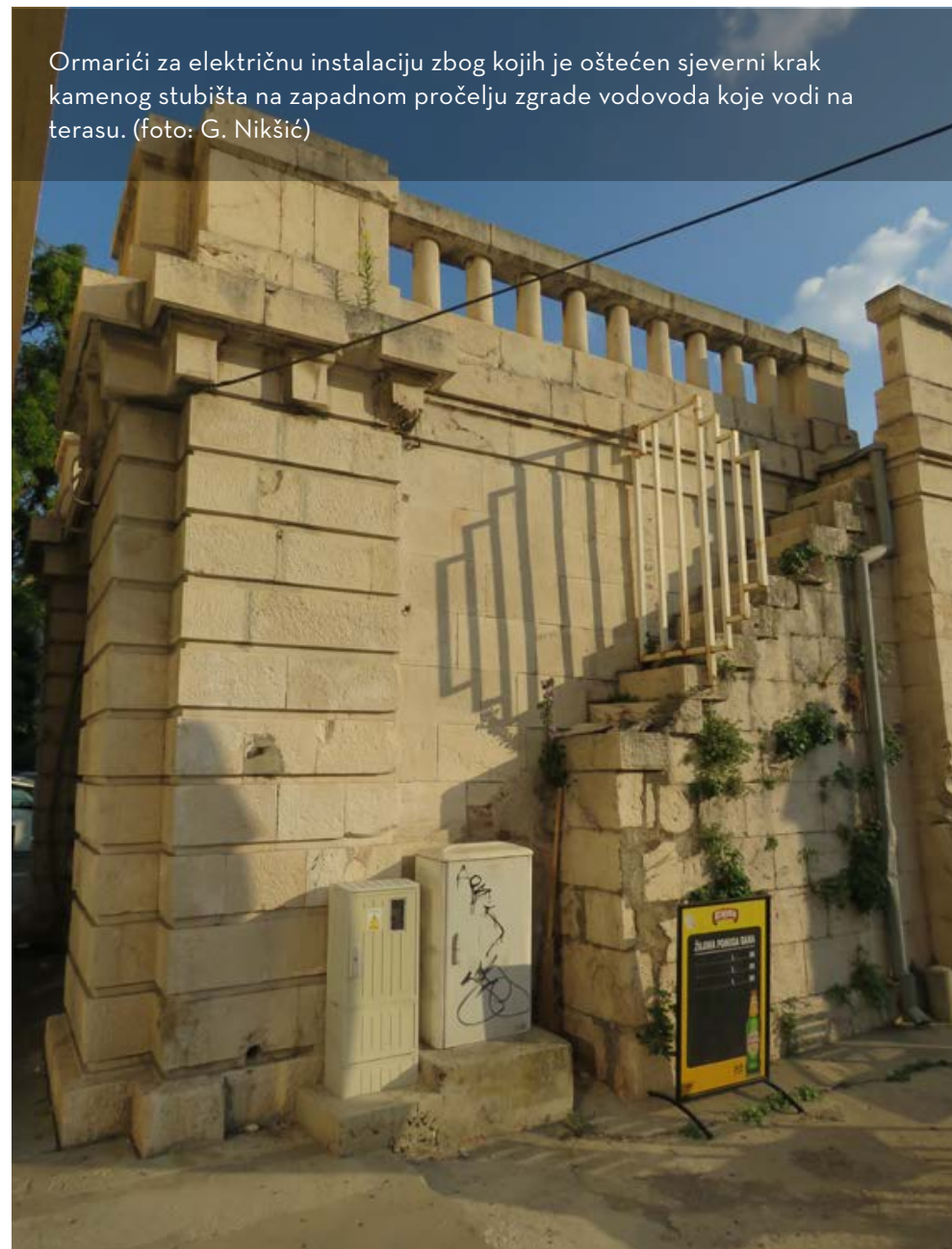

Stalaktiti koji vise iz luka u velikom spremniku. (foto: G. Nikšić)

Stalaktiti koji vise iz luka u velikom spremniku. (foto: G. Nikšić)

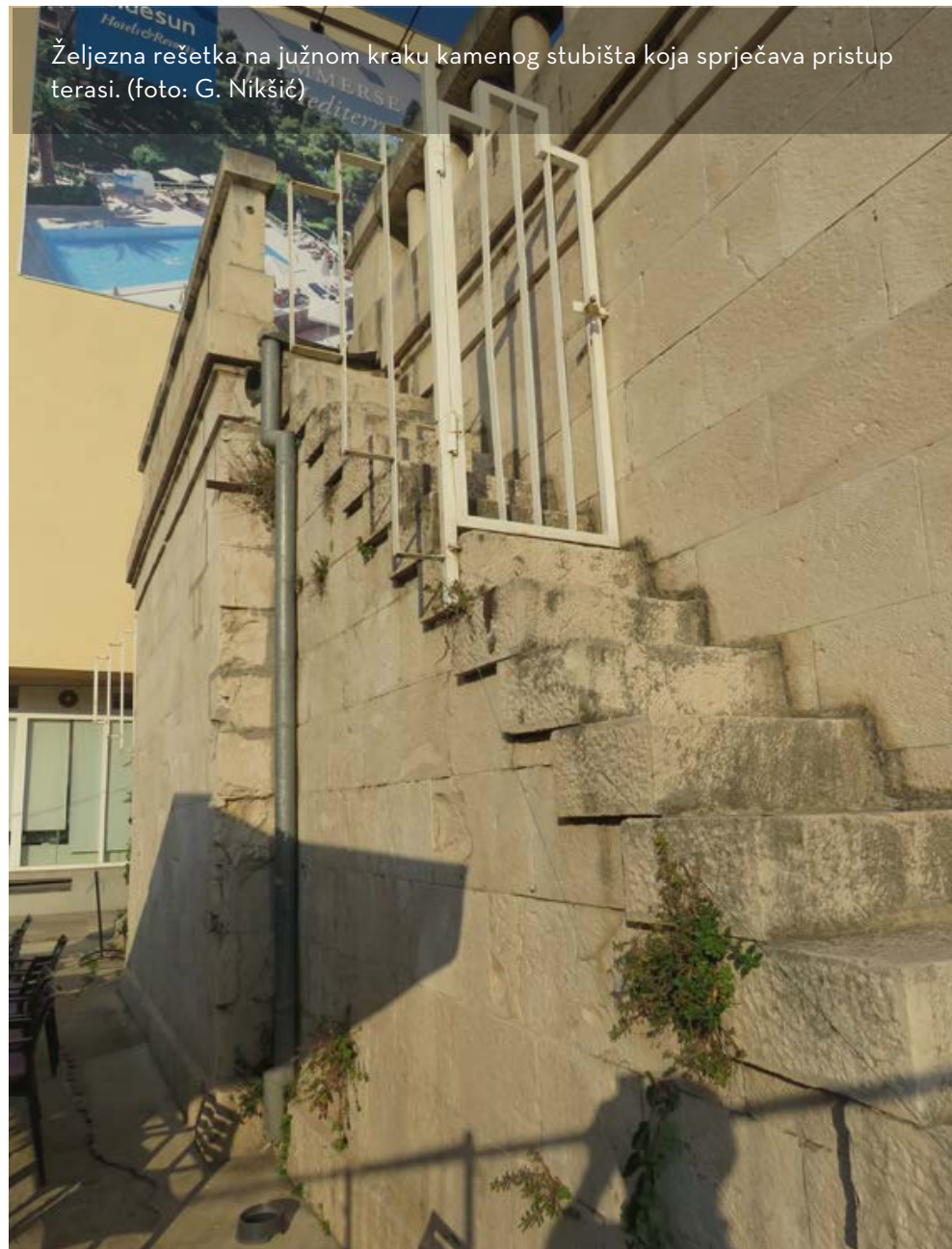
Ormarići za električnu instalaciju zbog kojih je oštećen sjeverni krak kamenog stubišta na zapadnom pročelju zgrade vodovoda koje vodi na terasu. (foto: G. Nikšić)

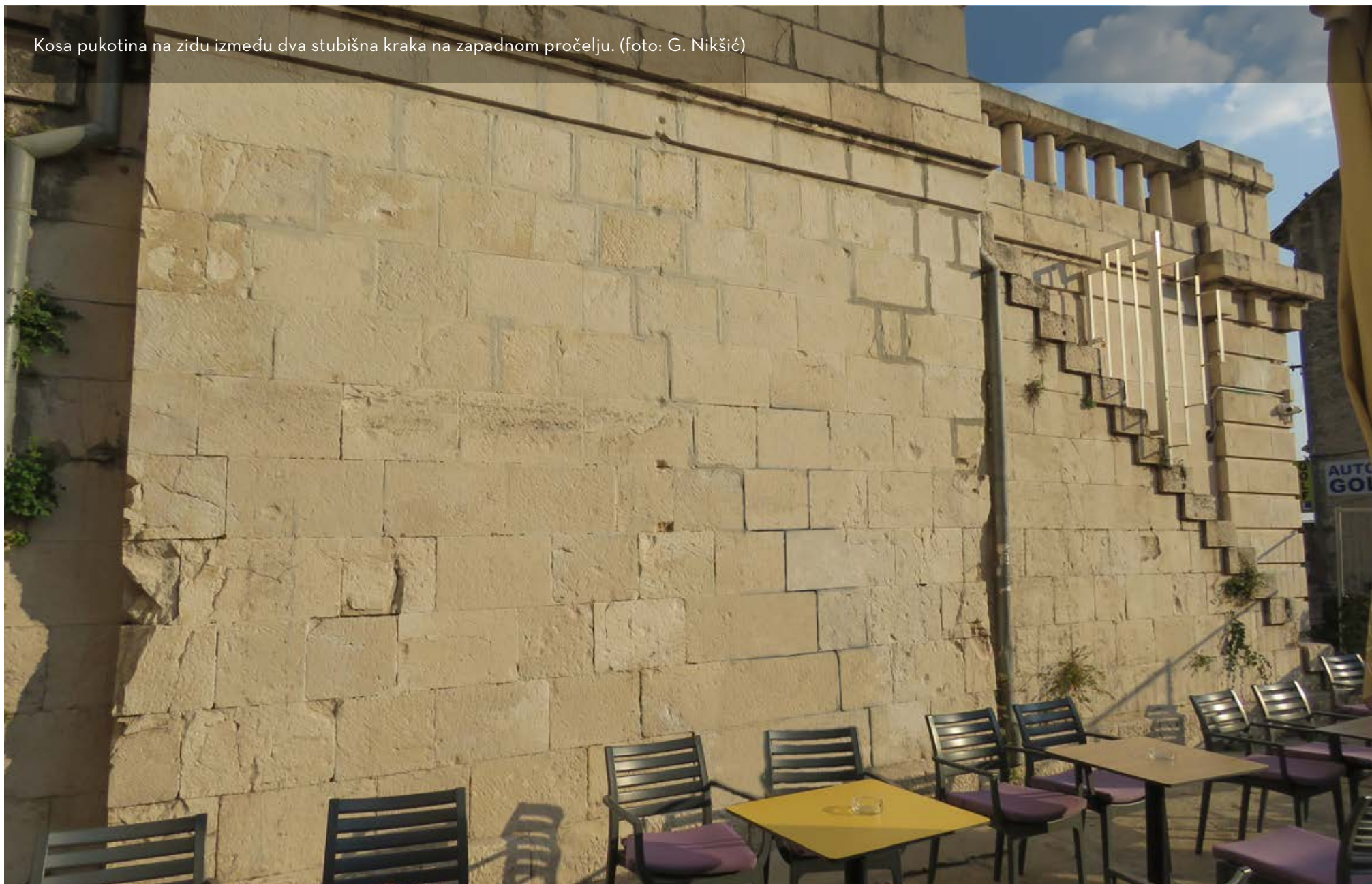
Oštećeni sjeverni krak kamenog stubišta pregrađen je željeznom rešetkom koja sprječava pristup terasi. (foto: G. Nikšić)

Željezna rešetka na južnom kraku kamenog stubišta koja sprječava pristup terasi. (foto: G. Nikšić)

Kosa pukotina na zidu između dva stubišna kraka na zapadnom pročelju. (foto: G. Nikšić)

Zahrđali željezni zasun i rešetka na dovodnom otvoru u malom spremniku.
(foto: G. Nikšić)

Zahrđala željezna cijev i ventil na izlasku iz velikog spremnika u „strojarnicu“.
(foto: G. Nikšić)

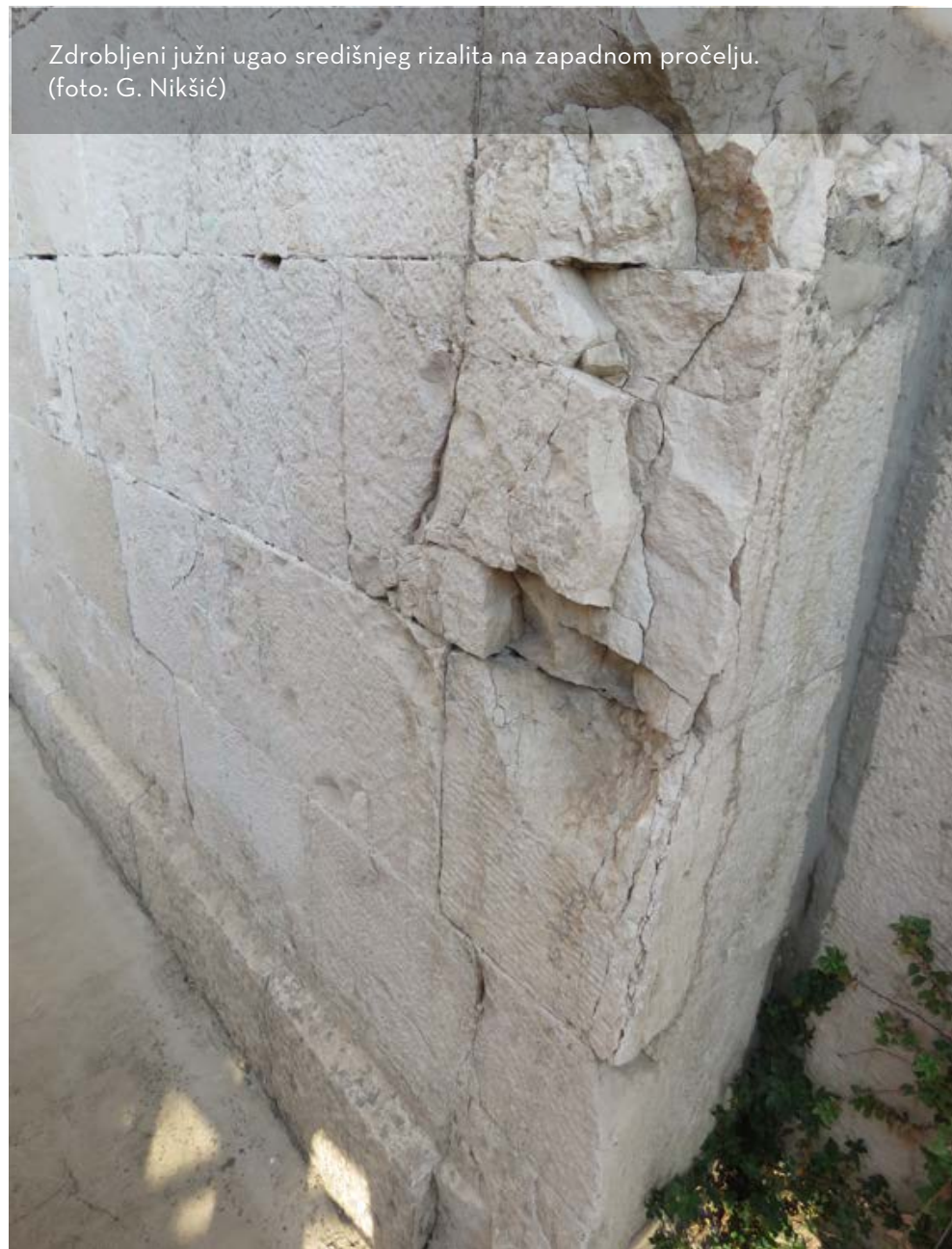
Na zapadnom pročelju zgrade vodovoda sjeverni krak kamenog stubišta koje vodi na terasu teško je oštećen kada je uklonjena njegova lijeva polovica radi postavljanja dvaju ormarića za električnu instalaciju. Ostatak tog stubišnog kraka, kao i južni krak pregrađen je željeznom rešetkom koja sprječava pristup terasi. Na zidu između dva stubišna kraka vidljiva je kosa pukotina koja vjerojatno nije nastala zbog slijeganja konstrukcije, jer se na svodovima i zidovima u spremnicima ne zapažaju pukotine. Fino zaglađena žbuka kojom su pokriveni zidovi da se spriječi propuštanje vode u spremnicima je u vrlo dobrom stanju, tek ponegdje se vidi prodor vode kroz zidove. Kišnica je najviše prodirala (i još uvijek prodire) kroz sljubnice u svodovima građenim opekom, gdje se stvaraju stalaktiti od vapna koje se ispire iz sljubnica. Zbog velike količine vlage i dugog niza godina neodržavanja, velike su štete nastale na svim metalnim dijelovima: zasunima i rešetkama na dovodnim otvorima, te na odvodnim cijevima. Spomenuta pukotina na zidu između krakova stubišta na zapadnom pročelju, kao i drobljenje kamena na uglovima toga zida nastali su vjerojatno zbog vibracija izazvanih bombardiranjem u Dru-gome svjetskom ratu. Tada su nastala i brojna manja oštećenja udarima krhotina bombi. Ostala oštećenja kamena na pročeljima nastala su kod postavljanja instalacija, nosača za natpise, table, koševе za otpatke i sl.

Goran Nikšić

Zdrobljeni sjeverni ugao središnjeg rizalita na zapadnom pročelju.
(foto: G. Nikšić)

Zdrobljeni južni ugao središnjeg rizalita na zapadnom pročelju.
(foto: G. Nikšić)

Kamen na sjevernom pročelju oštećen krhotinom bombe. (foto: G. Nikšić)

Kamena klupica prozora i konzola na istočnom pročelju oštećeni krhotinom bombe. (foto: G. Nikšić)

Kamen istočnog pročelja oštećen postavljanjem poštanskog sandučića koji je u međuvremenu uklonjen. (foto: G. Nikšić)

2.2. Konzervatorske smjernice za izvedbu zaštitnih i prezentacijskih radova građevine

Zgrada vodovoda je danas u vrlo zapuštenom stanju, a dosadašnji zahvati adaptacija su znatno narušili njezin integritet. Građevina je izgubila izvornu funkciju i funkcionalnost općenito.

Građevinske i ostale intervencije u svrhu adaptacije zgrade za novu namjenu su dijelom fizički oštetile zgradu, ali i umanjile njezinu arhitektonsku i estetsku vrijednost. To se jednako odnosi

na unutrašnjost kao i na vanjštinu. U unutrašnjosti je izvorno jedinstveni volumen spremnika i prizemne zgrade podijeljen ugradnjom međukatne konstrukcije, čime je podzemni dio potpuno isključen iz funkcije i ostao jedva fizički dostupan. Vremenom su oba spremnika ispunjena otpadom koji je nedavno djelomično uklonjen. Način izvornog funkcioniranja zgrade je potpuno nerazumljiv. Nema nikakve naznake o tome, kao ni o izvornim detaljima poput načina zatvaranja prozorâ koji je izvorno predstavljao vrlo zanimljivo funkcionalno rješenje. Terasa zgrade je nedostupna zbog postavljanja metalne ograde

Terasa ugostiteljskog objekta na površini iznad spremnika. (foto: G. Nikšić)

Uski prolaz između zgrade vodovoda i susjedne višekratnice sa sjeverne strane. (foto: G. Nikšić)

na stubištu, a prostor zapadno od zgrade (iznad spremnikâ) je velikim dijelom uzurpiran gradnjom prizemnog objekta koji je prvobitno bio baraka za vulkanizersku radnju, koja je potom pregrađena i prenamijenjena u ugostiteljski objekt. Uz to, ostatak prostora iznad spremnika zauzet je postavljanjem ugostiteljske terase, pa se zapadno od zgrade vodovoda stječe dojam krajnje nebrige, zapuštenosti i devastacije.

U fizičkom smislu najvažnije je ponovno uspostaviti prostorne odnose koji su bliski izvornima. U unutrašnjosti to se osobito odnosi na uklanjanje betonske međukatne konstrukcije između prizemlja i podzemnih spremnika i mogućnost pogleda i jednostavnog fizičkog pristupa na donju razinu. Zapadna prostorija („strojarnica“) treba biti oslobođena dogradnji i ponovo postati dostupna preko izvornog stubišta i ulaza.

Uređenje okoliša zgrade odnosi se uglavnom na prostor sa zapadne strane, jer je na istoku i sjeveru on potpuno definiran uličnim nogostupom (u kojemu su moguće tek manje intervencije u obradi pločnika, osobito na spoju s objektom), odnosno uskim prolazom između zgrade vodovoda i susjedne višekratnice sa sjeverne strane. S južne strane pak prostor je nemoguće u potpunosti definirati bez istovremenog trajnog rješenja uređenja i prezentacije susjednog arheološkog lokaliteta. Na zapadnoj strani prostor treba u potpunosti očistiti od naknadnih gradnji koje su ga nagrdile i nemaju nikakve arhitektonske vrijednosti. Zapadna prostorija („strojarnica“) treba postati

Zapušteni arheološki lokalitet uz južnu stranu zgrade vodovoda.
(foto: G. Nikšić)

Privatni ugostiteljski objekt izgrađen iznad „strojarnice“ zapadno od spremnikâ. (foto: G. Nikšić)

sasvim dostupna, što znači da treba ukloniti dogradnju i na donjoj razini. Naravno, to nije moguće učiniti bez prethodnog rješenja imovinsko-pravnih odnosa, odnosno otkupa zemljišta i objekta na njemu.

Konzervacija i restauracija konstrukcije i materijala kojim je građena izvorna građevina ne predstavljaju znatan problem, jer se svode na uobičajena rješenja. Građevinu je potrebno zaštititi od prodora oborinske vode kroz terasu prizemne zgrade i kroz platformu iznad svodova spremnika, koji osim hidroizolacije trebaju dobiti i primjereni kameni pločnik. Treba ukloniti sve strane elemente koji nagrđuju ili fizički oštećuju izvorne dijelove – novije instalacije i metalne dijelove fiksirane u kameno pročelje. Dijelove koji nedostaju (dio stubišnog kraka uz zapadno pročelje, teško oštećene kamene elemente) treba rekonstruirati u kamenu najsličnijem izvornom, a manja oštećenja popraviti kamenim tašelima ili umjetnom kamenom. Sav cementni mort na pročeljima treba ukloniti, a sljubnice i pukotine zatvoriti vapnenim mortom. Ukoliko se nakon čišćenja pokažu šupljine u zidu, pukotine treba injektirati smjesom na bazi vapna. Debele crne kore nečistoće koje su u najvećoj mjeri nataložene u udubinama skulptura iznad atike glavnog pročelja, gdje su bile zaštićene od kiše, treba ukloniti, kao i grafite koji nagrđuju vanjski izgled. Sva čišćenja kamena treba obaviti neagresivnim metodama zadržavajući prirodnu patinu kamena.

Zapadna strana ugostiteljskog objekta koja je izgrađena uz „strojarnicu“ i potpuno zaklonila ulaz u nju. (foto: G. Nikšić)

Izvorne metalne dijelove u unutrašnjosti treba očistiti od hrđe i konzervirati. To se osobito odnosi na željezne zasune i rešetke na dovodnim otvorima, kao i na cijevi i ventile u spremnicima i u strojarnici. Treba obaviti minimalno čišćenje zidova i svodova spremnikâ, a sva oštećenja žbuke na njihovim zidovima treba opšiti sličnim materijalom. Stalaktiti na svodovima koji su nastali prodorom kišnice i ispiranjem morta u sljubnicama mogu se sačuvati da svjedoče o dugom razdoblju zapuštenosti građevine.

Goran Nikšić

2.3. Programska shema i scenariji korištenja s obzirom na vlasničke odnose

Jedan od najvećih problema u obnovi i prezentaciji zgrade vodovoda predstavljaju vlasnički odnosi, odnosno narušena cjelovitost vlasništva, a posljedično i funkcionalnosti čitavoga sklopa.

Zgrada, kao i veći dio zemljišta na kojemu je podignuta (k. č. 2726/1 i 2726/3 k. o. Split) u vlasnosti su Vodovoda i kanalizacije d.o.o., koji ih je prepustio na upravljanje Gradu Splitu. Noviji objekt na zapadnom dijelu parcele (k. č. 2726/2 k. o. Split) u privatnoj je vlasnosti, koja je upisana na prizemlje, ali i na podrum koji obuhvaća i „strojarnicu“ izvorne zgrade vodovoda. Taj je objekt, iako prvotno bespravno izgrađen, legaliziran i uknjižen.

Potpuna zaštita, obnova i prezentacija zgrade vodovoda neće biti moguća bez otkupa navedenog privatnog objekta, pa se to nameće kao apsolutni prioritet u pripremi zahvata. Naravno, moguće je obnovu provesti i u fazama, pa se imovinsko-pravni odnosi mogu rješavati i u tijeku radova, ali uređenje okoliša kao i obnova i prezentacija prostora „strojarnice“ koji je bitan za razumijevanje funkcioniranja čitavog sklopa neće biti mogući bez vlasničkog objedinjavanja čitave parcele.

Goran Nikšić

3.

MUZEOLÓŠKA

KONCEPCIJA

3.1. Prijedlog glavnih tema i ciljeva Muzeja

Ova je studija postavila temelje za koherentnu, znanstveno utemeljenu „priču o vodi u Splitu“, kroz tri osnovne tematske linije:

---

karakterističnu lokalnu geomorfologiju i vodu u prostoru od izvora Jadra do Splita

---

organizaciju vodoopskrbe na ovim prostorima od vremena izgradnje Dioklecijanovog akvedukta do njegove obnove u okolnostima specifičnih povijesnih okolnosti sredinom druge pol. 19. stoljeća

---

neoklasicističku zgradu kao artefakt, čije izvorno funkcioniranje treba zorno objasniti posjetiteljima.

S obzirom na to da se radi o muzeju koji ne prikazuje vrijedne materijalne objekte osim same zgrade, već jasno i utemeljeno predstavlja priču o vodi u Splitu, kao idealan se nametnuo tzv. „story-based“, nasuprot „object-based“ pristupa. Primarni narator u ovom postavu nije osoba, niti audio-vodič, već zgrada u kojoj se projektira multisenzorno i multimedijalno iskustvo.²⁷

27 Izdvajamo: Andrea Witcomb, „Museum Gallery Interpretation and Material Culture“, „Communicating in a digital world: The museums evolution“, u: Andrea Witcomb, *Re-Imagining the Museum: Beyond the Mausoleum*, London, 2003.

Ciljevi muzeja su:

---

obrazovati publiku o povijesti prirodne vode i formiranja vodoopskrbe na području Splita i okolice

---

predstaviti publici način funkcioniranja vodoopskrbe u 19. stoljeću

---

osvijestiti esencijalnu i ekološku važnost vode te kvalitetu „splitske vode“

---

uspostaviti vezu postava sa suvremenim društvenim i prostornim kontekstom

---

umrežiti se sa svjetskim muzejima slične tematike

---

izraditi program posjeta prilagođen različitim tipovima i broju domaćih i međunarodnih korisnika

---

ostvariti prostor za dijalog s posjetiteljima i transformaciju postava prema povratnim reakcijama

---

uključiti muzej u druge edukativne procese.

Digitalna tehnologija u ovakvom je prostoru ključan sudionik. Potrebno je pritom postaviti jasnu granicu između računarske igre i muzejskog postava, jer stupanje u dijalog s posjetiteljem ne podrazumijeva infantilno ili pojednostavljeno podilaženje korisniku, koje redovito veoma brzo zastarijeva. Također, brojne su inicijative u kojima se potiče znanstvena utemeljenost u korištenju digitalnih tehnologija u znanstvenom i stručnom radu. Ne bi se smjelo dopustiti da se u slučaju vizualizacija nedostatak podataka nadoknađuje improvizacijama.²⁸ No uz izneseni oprez, digitalna tehnologija i multimedijски pristup s druge strane nude obilje mogućnosti za izradu dinamičnog postava u zgradi-eksponatu, koju treba povjeriti interdisciplinarnom timu stručnjaka s najvišim stručnim i znanstvenim referencama.

Ana Šverko

28 Autorica poglavlja u tom je smislu sudjelovala na radionicama u organizaciji američkog Sveučilišta Duke pod pokroviteljstvom Fondacije Getty: Advanced Topics in Digital Art History: 3D and (Geo)Spatial Networks, 2018. i 2019.

3.1. Muzeji vode u Europi i suvremeni muzeološki koncepti

„Muzej vode“ institucija je koja samim nazivom pred sebe stavlja izazov kvalitetne raspodjele pažnje prema širokom opsegu tema prirodoslovnih, tehničkih i humanističkih znanosti koje su takvim tematskim određenjem obuhvaćene. Pri uspostavljanju identiteta i ciljeva muzeja, važno je osvrnuti se na druge međunarodne institucije i organizacije bliske tematike, te utvrditi koji su elementi njihova odnosa prema kompleksnoj temi vode primjenjivi za uspješno uspostavljanje muzejske institucije u gradu Splitu koja bi se uklopila u šire ciljeve europske zajednice, a pritom uspostavila jedinstven identitet.

Suvremene koncepcije muzeja vode u 21. stoljeću ne izostavljaju ekološki aspekt diskursa o vodi, odnosno osvješćivanje samog specifičnog ‘identiteta’ vode na određenom području, čiji se prirodni tokovi kroz čitavu povijest čovječanstva istražuju, usmjeravaju i sabiru. Promatrajući idejne principe te praktične izvedbe postava europskih muzeja vode, uviđa se da u pravilu koriste potencijal za podizanje svijesti o dragocjenosti vode kao resursa, naročito u današnjem društvu koje se suočava s rastućim brojem klimatskih izazova. Stajalište je to koje je od strane Ujedinjenih naroda službeno usvojeno Milenijskim ciljevima s početka stoljeća, a osnaženo ciljevima za održivi razvoj („Sustainable Development Goals“, dalje „SDG“) do 2030. koje je Opća skupština UN-a usvojila 2015. godine.¹

¹ „Resolution adopted by the General Assembly on 25 September 2015“. Odlu-

Ciljevi 6 („Čista voda i sanitarni uvjeti“), 13 („Zaštita klime“) i 14 („Očuvanje vodenog svijeta“) najčešće su navedeni od strane muzeja vode u obrazloženjima njihovih misija, a kao ključne točke smatraju se i na široj muzejskoj sceni. U svom strateškom planu za razdoblje 2022.-2028., ICOM (International Council of Museums) zaštitu klime predstavlja kao jednu od deset temeljnih točaka prema kojima muzeji u predviđenom razdoblju trebaju organizirati svoju djelatnost.²

NEMO (Network of European Museum Organisations), čije su članice i hrvatske institucije poput Muzejskog dokumentacijskog centra ili Hrvatskog muzejskog društva,³ također je velikim dijelom posvećena ekološkom djelovanju. Iako ono nije istaknuto u obliku službene dokumentacije, pregled po nedavnoj im djelatnosti svjedoči predanosti tom području, kao i njihovo članstvo u CHN-u (Climate Heritage Network),⁴ organizaciji posvećenoj radu prema klimatski sigurnoj budućnosti kroz kulturnu djelatnost.

ka Generalne skupštine UN-a, New York, 2015, <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N15/291/89/PDF/N1529189.pdf?OpenElement>.

² „Strategic Plan 2022-2028“. Strateški plan ICOM-a, https://icom.museum/wp-content/uploads/2022/08/EN_OGA2022_StrategicPlan_Final_.pdf, konzultirano: 14. listopada 2022.

³ „Our Network“, Network of European Museum Organisations, <https://www.ne-mo.org/about-us/network/list-of-nemo-members.html>, konzultirano: 14. listopada 2022.

⁴ „NEMO has joined the Climate Heritage Network“, Network of European Museum Organisations, https://www.ne-mo.org/news/article/nemo-nemo-has-joined-the-climate-heritage-network.html?tx_news_pi1%5Bcontroller%5D=News&tx_news_pi1%5Baction%5D=detail&cHash=fa8aa6eee3614d5682212a9d9de27568, zadnje izmijenjeno: 7. siječnja 2020.

Dakako, iako treba dati prostor ekološkoj tematici, daljnja ključna tema splitskog muzeja vode leži u njegovu povijesnom i graditeljskom značaju, naglašenom rimskim akveduktom s Dioklecijanovom palačom kao bogatoj povijesnoj pozadini koju prostor današnjeg Splita koristi u vodoopskrbne svrhe počevši od antike. Konačno, treća je tema vodoopskrba Splita u 19. stoljeću, sa samom neoklasicističkom zgradom u koju se smješta muzej – koja predstavlja artefakt za sebe.

Umreženost je još jedna važna stavka uvjetovana SDG-om 17, „Partnerstvom do ciljeva“. Razmatranjem europske (a dobrim dijelom i globalne) muzejske scene, umreženost se da uočiti kao jedna od temeljnih karakteristika tih institucija, motivirana rastućom potrebom za međunarodnom razmjenom znanja koja je prisutna ne samo u muzejskoj, nego povijesno-umjetničkoj, konzervatorskoj, pa i općoj akademskoj sceni.

Posvećen specifično umrežavanju muzeja koji se vežu uz tematiku vode jest WAMU-NET (Water Museums Global Network), mreža institucija osnovana u sklopu UNESCO-ova Međuvladinog hidrološkog programa, također naglašene ekološke uloge, no i interesa za povijesna istraživanja kao resursa u svrhu održivog upravljanja vodom.⁵ Jedna od zanimljivih, a potencijalno najrelevantnijih članica ove mreže jest HYDRIA virtualni muzej – projekt koji tematiku vode koristi kao alat za istraživanje kulturne baštine mediteranskih civilizacija, naročito njihovih sustava vodoopskrbe. Virtualni muzej učinio je dostupnima već nekoliko provedenih

5 Water Museums Global Network, <https://www.watermuseums.net/>, konzultirano: 17. listopada 2022.

studija, poput onih na vodovodnim sustavima Katara, Maroka, Tunisa, Alžira, Cipra, Malte, Grčke, nekadašnjeg Rima, pa čak i hvarskog Starog Grada u suradnji s Institutom perspektiva ekonomije Mediterana (IPEMED).⁶ U ovom kontekstu neupitan je potencijal prezentacije vodoopskrbe splitske Dioklecijanove palače, ali i vodovodnih radova 19. stoljeća koji reutiliziraju rimski akvedukt. Osim tematske povezanosti, dobrobit umrežavanja je međunarodni plasman koji članice ovih organizacija uživaju.

Nužno je razmotriti aspekt digitalizacije muzeja, koji je trenutno kudikamo manje ujednačen na europskom području u usporedbi s prethodno razmatranim stavkama. Misije i strateški planovi relevantnih muzejskih organizacija poput ICOM-a i NEMO-a svakako izražavaju namjeru za intenzivnijom upotrebom digitalnih elemenata u okviru muzejskog djelovanja, ne samo primjenom aktualnih mogućnosti, nego i planiranjem za digitalnu budućnost, te ističu težnju za priznavanjem muzeja kao obrazovnih institucija u sklopu službenih planova digitalizacije poput Digitalne agende Europske unije.⁷ Digitalni kapaciteti mogli bi se pokazati kao

6 HYDRIA Virtual Museum, <https://hydriaproject.info/en>, konzultirano: 17. listopada 2022.

7 „Our Strategic Focus“, Network of European Museum Organisations, <https://www.ne-mo.org/about-us/who-we-are/strategic-focus.html>, konzultirano: 17. listopada 2022.

„Strategic Plan 2022-2028“. Strateški plan ICOM-a, https://icom.museum/wp-content/uploads/2022/08/EN_OGA2022_StrategicPlan_Final_.pdf, konzultirano: 17. listopada 2022.

Vasileios Litos, Barbara Martinello, Christina Ratcliff, „Digital Agenda for Europe“, 'Fact sheet' Europskog parlamenta, <https://www.europarl.europa.eu/factsheets/en/sheet/64/digital-agenda-for-europe>, zadnje izmijenjeno: srpanj 2022.

stavka od naročite koristi za splitski Muzej vode, s obzirom na teškoću komuniciranja zaista širokog raspona informacija u vrlo ograničenim fizičkim gabaritima zgrade bivše vodospreme. Još jednom je bitno naglasiti da se pri korištenju multimedije treba ići za sofisticiranim kreativnim rješenjima uzimajući u obzir vremensku komponentu, odnosno proračunati njihovo dugo konceptualno i materijalno trajanje.

Pregledom relevantnih dokumenata Ministarstva kulture i medija Republike Hrvatske, postaje razvidno da ekološki tj. klimatski, digitalni i partnerski aspekt razvoja uživaju podršku i na nacionalnoj razini, čemu svjedoči Nacionalna razvojna strategija Republike Hrvatske do 2030. godine.⁸ Isti nazori odjeknuli su i u Provedbenom programu Ministarstva kulture i medija za razdoblje od 2021. do 2024. godine,⁹ a posebnu pažnju trebat će obratiti na Nacionalni plan Ministarstva kulture za razdoblje od 2022. do 2027., dokument u pripremi koji će razraditi posebne ciljeve proizašle iz Nacionalne strategije do 2030.¹⁰

8 „Nacionalna razvojna strategija Republike Hrvatske do 2030. godine“, strateški dokument Vlade Republike Hrvatske, Zagreb, 5. veljače 2021., <https://hrvatska2030.hr/wp-content/uploads/2021/02/Nacionalna-razvojna-strategija-RH-do-2030.-godine.pdf>.

9 „Provedbeni program Ministarstva kulture i medija za razdoblje od 2021. do 2024. godine“, popis mjera unaprjeđenja kulture Ministarstva kulture i medija Republike Hrvatske, 4. travnja 2022., [https://min-kulture.gov.hr/UserDocImages/dokumenti/Provedbeni%20plan%202021%20-%202024/Provedbeni%20program%20Ministarstva%20kulture%20i%20medija%202021-2024%20\(2022-04-04\).pdf](https://min-kulture.gov.hr/UserDocImages/dokumenti/Provedbeni%20plan%202021%20-%202024/Provedbeni%20program%20Ministarstva%20kulture%20i%20medija%202021-2024%20(2022-04-04).pdf).

10 „Izrada Nacionalnog plana razvoja kulture i medija za razdoblje od 2022. do 2027. godine“, Ministarstvo kulture i medija Republike Hrvatske, <https://min-kulture.gov.hr/o-ministarstvu-15/kulturne-politike-52/stratesko-planiranje/izrada-nacionalnog-plana-razvoja-kulture-i-medija-za-razdoblje-od-2022-do-2027-godine/22285>.

Teorijski diskurs unutar muzeološke prakse ostvaruje pomake u istom pravcu. Dok stariji tekstovi poput *Running a Museum: A Practical Handbook* autora Patricka Boylana, napisanog pod pokroviteljstvom UNESCO-a i ICOM-a,¹¹ *Uvoda u muzeologiju* Ive Maroevića,⁴⁷ ili ICOM-ovog *Key Concepts of Museology*⁴⁸ daju kvalitetan pregled misije muzeja u vrijeme kada je spoznaja o postupnoj transformaciji muzeja iz edukacijske ustanove u ustanovu osobnog iskustva posjetitelja bila u začetku, nedostaje im dovoljan naglasak na važne aspekte suvremenog muzejskog djelovanja, ocrtanih u paragrafima iznad.

Jedan od autora koji prikazuje suvremenu ulogu muzeja kroz desetke studija slučaja diljem svijeta, na temelju kojih identificira ključne probleme, jest Charles Saumarez Smith, sa svojom publikacijom *The Art Museum in Modern Times*.¹² Posebnu pozornost daje upravo digitalizaciji, prateći nepredvidiv razvoj tehnologije i njen potencijal u jačanju prisutnosti muzeja u društvu, ne samo iz aspekta prezentacije sadržaja muzeja u digitalnom obliku, nego i važnosti novih stavki kojih za sobom povlači prisutnost institucije na digitalnim platformama poput Interneta i socijalnih mreža; stavke su to koje nisu nužno omiljene dosadašnjim izvršiteljima muzejskih praksi, no čija je prisutnost i važnost nepobitna, i potrebno ih je stoga upoznati i prihvatiti kako bi ih se moglo modificirati i prilagoditi

gov.hr/o-ministarstvu-15/kulturne-politike-52/stratesko-planiranje/izrada-nacionalnog-plana-razvoja-kulture-i-medija-za-razdoblje-od-2022-do-2027-godine/22285.

11 Patrick Boylan et al., *Running a Museum: A Practical Handbook*, Pariz, 2004.

12 Charles Saumarez Smith, *The Art Museum in Modern Times*, London, 2021.

visokim kriterijima svojstvenim muzejskoj ustanovi.¹³ Marketing, izgradnja publike, digitalna interaktivnost i njima slične teme mogu ostvariti itekako važan doprinos djelovanju muzeja, nimalo ga vulgarizirajući, ako se ispravno usmjere.

Drugi važan Saumarezov osvrt je na odnos muzeja i publike. Ističe važnost muzeja kao mjesta u koja posjetitelji dolaze bilo za privatno, bilo za društveno iskustvo, kroz koja doživljavaju muzejski sadržaj prema vlastitom nahodanju. Mjesto je to, prema njemu, u kojem se ne dolazi samo zbog gledanja, nego zbog šireg iskustva, razmišljanja, osvrta, pa i sanjarenja; zbog toga se današnji muzej i nalazi pored, ili dolazi opremljen sa kafićem, restoranom, ili javnim prostorom druge vrste, kao dodacima za pospješeno iskustvo temeljnog fundusa muzeja. Muzej kao „učionica“, on tvrdi, nije više učinkovita koncepcija muzejske institucije u današnje vrijeme, kada je publika kudikamo zahtjevnija, te sklona prikupljanju i korištenju znanja u neformalnim okruženjima.¹⁴

U prilog tome on nudi čitav niz primjera koji su integracijom ovakvog pristupa u svoju muzejsku praksu polučili pozitivne rezultate. Ipak, Saumarezovi primjeri donekle su općenite prirode, pa ćemo, kako bi zornije ukazali na relevantnost ovih razmatranja za budući prostor, postav i prisutnost splitskog muzeja, komparativno proučiti odabrane primjere muzeja vode na europskoj razini, a koji prezentiraju baštinu iz srodnih povijesnih razdoblja, od koji nam svaki može biti koristan primjer u određenom segmentu.

13 Saumarez Smith: str. 227.

14 Saumarez Smith: str. 231.

Jedan takav muzej je London Museum of Water and Steam u londonskom predjelu Brentford, osnovan 2014. u prenamijenjenim zdanjima bivše vodoopskrbne stanice iz 1838. godine na lokalitetu Kew Bridge, nastao kao kulminacija višedesetljetnih nastojanja i rastućeg interesa za zaštitu industrijske baštine grada Londona.

¹⁵ Stalni postav muzeja pod vodstvom koordinatorice fundusa Melisse Maynard u potpunosti je posvećen tehnologiji, opremi i infrastrukturi ranog 19. stoljeća korištenoj u svrhu vodoopskrbe zapadnog Londona, a sastoji se pretežno od posebnih parnih motora korištenih početkom 19. stoljeća, očuvanih na svojim izvornim lokacijama, a povezan je i sa željeznicom. Muzej je veliki dio svog identiteta uspostavio iskoristivši svoje prostore za socijalizaciju i unaprjeđenje lokalne zajednice, orijentirajući se prvenstveno prema publici obitelji i djece mlađeg uzrasta, ali i obrazovanju lokalnog stanovništva, što je razvidno po raznolikosti i tematici učestalih aktivnosti na muzejskom terenu: privremenoj izložbi „Brentford at Work, Rest & Play“ koja se bavi povijesti svakodnevnog života u kotaru Brentford, organiziranim dječjim druženjima „Let's Play Together!“ i „Storytime with Mark“, radionicom za odrasle „Digital Inclusion“ i mnogih drugih, koje se redovito objavljuju na uređenoj web-stranici muzeja. Strategija se prepoznaje i u raspodjeli osoblja, koje čini jedna koordinatorica

15 „Old Kew Bridge Waterworks“, London Museum of Water & Steam, <https://waterandsteam.org.uk/our-history/pumping-station/>, konzultirano: 17. listopada 2022.

„Kew Bridge Engines Trust“, London Museum of Water & Steam, <https://waterandsteam.org.uk/our-history/kew-bridge-engines-trust/>, konzultirano: 17. listopada 2022.

fundusa, jedna koordinatorica za prezentaciju prema javnosti, jedan terenski koordinator, no dvije koordinatorice animatorice te čak četiri vanjska suradnika koji pomažu rad animatorica. Prema zadnje objavljenim rezultatima, muzej je u postpandemijskom periodu ostvario brojku od 15.000 posjetitelja godišnje.¹⁶ Autori interijera su Dannatt Johnson Architects.

Tematski blizak, no u pristupu drugačiji je Museu Agbar de les Aigües u kotaru Cornellà de Llobregat u Barceloni. Kao kod londonskog primjera, radi se o prenamijenjenom vodoopskrbnom kompleksu iz 1909. godine, čiju je muzealizaciju 1998. počela provoditi fundacija Agbar, a javnosti ga otvorila 2004.¹⁷ S obzirom na iznimnu arhitektonsku povijest objekta, koja je obilježena imenima poput Josepa Amargós i Samarancha te Antonija Gaudija, na interijeru i postavu je radio složen tim stručnjaka. Glavni dio stalnog postava upečatljivo je izveden s „dvojnim“ konceptom – uzlazna rampa služi kao uzak prolaz za posjetitelje kojima se s lijeve strane nalaze povijesni izložbeni materijali koji svjedoče načinima upotrebe vode, čovjekovu odnosu prema vodi kroz povijest i razvoju vodoopskrbne tehnologije od antičkog do suvremenog doba, a s desne je strane hodnik s panoima i digitalnim sadržajima orijentiranim na prirodoslovnu stranu priče o vodi, te podizanju ekološke svijesti. Ostatak postava unutar muzejskih

16 „One Year On“, London Museum of Water & Steam, 29. svibnja 2022., <https://waterandsteam.org.uk/one-year-on-2/>.

17 „Museu Agbar de les Aigües“, European Route of Industrial Heritage, <https://www.erih.net/i-want-to-go-there/site/museu-agbar-de-les-aiguees>, zadnje konzultirano: 17. listopada 2022.

zgrada ustrojen je na način sličan londonskom primjeru, te se sastoji od mašinerije nekoć korištene u ovom vodoopskrbnom kompleksu, koji je površinski dosta veći od londonskog. Štoviše, posjet muzeju uključuje šetnju kroz uređene hortikulturene posjede muzeja, čije staze vode do više nekadašnjih rezervoara koji su crpili podzemne vode u blizini rijeke Llobregat. Takvim prostorom ipak daleko nadmašivši gabarite dostupne u Splitu muzej nije usporediv, no osim samog postava koji zasigurno može služiti kao ogledna točka, valja primijetiti itekako primjenjivu komponentu prezentacije muzeja Agbar, a to je naglasak koji stavlja na komuniciranje graditeljske vrijednosti prostora koje baštini, predstavljajući ga kao reprezentativan primjer arhitekture industrijskog modernizma.

Osim toga, muzej je u velikoj mjeri digitaliziran. Sam prolazak kroz stalni postav nudi raznolike interaktivne sadržaje za pobuđivanje interesa kod mlađe publike, poput interaktivnog stripa „Origin, restoring our water“, ture kroz vodoopskrbno postrojenje u virtualnoj stvarnosti, strateške igre „H2O“ napravljene specifično za muzej, ili aktivnosti u popularnoj igri „Minecraft“. Muzej nudi i čitav niz obrazovnih materijala poput kraćih videa o povijesti vode, audio serija o integraciji UN-ovih SDG-ova, kraćih tečajeva i sl. Sve navedeno dostupno je na web-stranici muzeja koja se ističe suvremenim dizajnom, gdje se može ostvariti i pristup virtualnoj turi čitavog kompleksa i postava muzeja Agbar.¹⁸ Sa-

18 Museu Agbar de les Aigües, <https://www.museudelesaigues.cat/en/>, zadnje konzultirano: 18. listopada 2022.

držaji stranice muzeja nažalost ne nude informacije o osoblju i autorima postava, no u pregledu fundacije Agbar za 2019. godinu nalazi se brojka od ~46.000 godišnjih posjeta.¹⁹

Obzirom na baštinu koju bi splitski muzej imao za cilj predstaviti, korisno je razmotriti i relevantne inozemne institucije koji se bave antičkom vodoopskrbnom baštinom. Takav primjer nalazimo u Napulju, u Museo dell'Acqua e Napoli Sotterranea, otvorenom 2021. godine podno bazilike Santa Maria Maggiore alla Pietrasanta.²⁰ Ovaj *in situ* postav posjetiteljima omogućava spuštanje u podzemne akvedukte i priključene im rezervoare do 35m ispod zemlje. Sustav je to nekad sagrađen na površini od 10.000 m², te je postav rasprostranjen na danas dostupnom dijelu prostora, otprilike 7.000 m². Muzej nudi pogled u ustrojstvo rezervoara iz antičkih vremena uspostavljenih od strane Grka, a unaprijeđenih od strane Rimljana akveduktima Bolla i Serino.²¹ Dostupne informacije nažalost ne dopuštaju uvid u detalje o postavu u podzemnom akveduktu, njegovim autorima ni broju posjetitelja, no prema fotografskim materijalima koji jesu

19 Fundació Agbar, <https://www.fundacioagbar.org/es/inicio>, zadnje konzultirano: 18. listopada 2022.

20 Claudio Cafarelli, „The first Water Museum arrives in Naples“, .ITaliani, 20. srpnja 2021., <https://www.italiani.it/en/water-museum-naples/>.

21 „Italy, Naples, Underground Naples - Relevance“, HYDRRIA Virtual Museum, <https://hydriaproject.info/en/case-studies/naples-ancient-aqueducts-between-civil-uses-and-imperial-grandeur/relevance>, konzultirano: 19. listopada 2022.

„Italy, Naples, Underground Naples - Timeline“, HYDRRIA Virtual Museum, <https://hydriaproject.info/en/case-studies/naples-ancient-aqueducts-between-civil-uses-and-imperial-grandeur/relevance>, konzultirano: 19. listopada 2022.

dostupni na web-stranici institucije jasno je da su se rukovoditelji projekta velikim dijelom oslonili na jedinstvenost prostora koji prezentiraju, mijenjajući prostor minimalno, tek pospješujući iskustvo posjetitelja malim intervencijama poput ambijentalnog osvjetljenja, te postavljanjem samo one infrastrukture koja je nužna za navigaciju kroz podzemni prostor.

Valja se osvrnuti i na još jedan doista jedinstven aspekt muzeja. Naime, usred napuljskog podzemlja muzej je uspostavio „Hipogejske vrtove“, botanički vrt koji nije samo atrakcija za posjetitelje, nego poprište istraživanja uspijevanja biljnih kultura u podzemnoj klimi kojim se bavi talijanska nacionalna, no i međunarodna znanstvena i akademska zajednica.²² Muzej tako u jednom mahu ostvaruje iskorak u društvenom, ekološkom i interdisciplinarnom pristupu.

Iako splitski pandan napuljskom lokalitetu ne raspolaže tako velikom i kompleksnom podzemnom mrežom, nesumnjivo je nužno razmišljati o primjeni ovakvih ili sličnih pristupa muzealizacije podzemnog prostora zgrade rezervoara, odnosno njihove multimedijalne prezentacije.

Sličan podzemni vodoopskrbni sustav, međutim iz razdoblja srednjeg vijeka, jest mreža akvedukta grada Siene. To su takozvani *bottini*, koji su nastali uslijed nedostatka bliskih, a iskoristivih izvora svježje vode. U svrhu prezentacije narativa koji okružuje *bottine*, u zgradi koja, slično splitskom rezervoaru, baštini arhitektonske

22 „The Path: Hypogeum Gardens“, Napoli Sotterranea, <https://www.napolisotterranea.org/en/the-path/the-path-hypogeum-gardens/>.

elemente 19. stoljeća, 2010. je osnovan Museo dell'Acqua koji za izvedbu postava angažira Studio Azzurro, tim multimedijalnih stručnjaka koji se bave izradom raznovrsnih video-narativa, kao i Associazione La Diana, lokalnu siensku udrugu posvećenu specifično očuvanju *bottina*.

Kao posljedica angažmana tima Studio Azzurro, multimedijalni projekt pod vodstvom Leonarda Sangiorgia rezultirao je postavom od 10 multimedijalnih instalacija, 12 video projekcija, 10 zvučnih sistema i druge opreme, dajući muzeju time solidan temelj u pogledu digitalizacije. Elementi, naravno, nisu prisutni da budu sami sebi svrha, nego se, po opisu studija, koristio predložak laboratorijskog muzeja – *exploratoriuma* – koji za prioritet ima interakciju posjetitelja.²³ Izložci postava pretežno se nalaze u mraku, s kontroliranim osvjetljenjem, čime su autori postava htjeli evocirati skriveno okruženje podzemnog akvedukta; toj simulaciji izvornog okruženja doprinosi i uzlazna putanja s početka prema kraju postava, čime se priziva asocijacija na put vode iz podzemlja prema površinskim bunarima Siene. Početak puta popraćen je interaktivnim kartama konstrukcije akvedukta, dok se "prema površini" one mijenjaju u karte Siene i ključnih točaka vodoopskrbe. Čitav postav praćen je i naracijom, koja kulminira u posljednjoj sobi sa snimcima usmene predaje starije lokalne populacije, koja se prisjeća doba intenzivnije upotrebe starih vodovoda.²⁴ Uspostava je to specifičnog ambijenta

23 „Museo dell'Acqua di Siena/Siena Museum of Water“, Studio Azzurro, <https://www.studioazzurro.com/en/works/siena-museum-of-water/>.

24 Ibid.

slična nastojanjima muzeja u Napulju. Također slična napuljskoj instituciji je web-stranica, suvremena dizajna te vrlo sažetih informacija o temi postava i dolasku u muzej, no bez bogatog repertoara aktivnosti i radionica koje nude Museu Agbar de les Aigües ili London Museum of Water and Steam.

Dok su metodologije ovih ustanova različite, iz kratka priložena četiri pregleda daju se uočiti dominantne prakse bliske temama koje su predmet diskursa suvremene teorije i međunarodnog razgovora. Navedeni muzeji gravitiraju interaktivnim postavima koji nastoje stvoriti pamtljivo iskustvo. Ovi postavi ne nužno, ali često uključuju visoku mjeru digitalizacije ustanove. Drugo lice digitalizacije, osim njena doprinosa interaktivnosti i privlačnosti postava, jest komunikacija ovih institucija sa potencijalnom publikom na globalnoj razini – iako se uviđa kod svih primjera, osobit uspjeh po tom pitanju ostvarili su Museu Agbar i London Museum of Water and Steam, koji se snažnom i raznovrsnom „ponudom“ učinkovito integriraju u lokalnu zajednicu te sadržaj prikazuju i van nje; u pogledu animacije i integracije u lokalnu zajednicu jednak doprinos ima i muzejska pedagogija, još jedno polje rastuće važnosti.

Suvremeni muzeji evoluirali su od ustanova prvenstveno namijenjenih čuvanju i prezentaciji objekata u mjesta pričanja slojevitih, pažljivo kontekstualiziranih povijesnih i fenomenoloških priča. Pritom je bitno naglasiti da popularna kovanica „storytelling“ ne podrazumijeva više u klasičnom smislu samo fizičku osobu koja educira posjetitelja, već je zahvaljujući digitalnoj tehnologiji taj „pripovjedač“ sam muzej – koji posjetitelja angažira da gleda,

sluša, čita, doživljava i razmišlja. Osim toga, „storytelling” nije limitirana samo na stranu muzeja, već se shvaća kao dvostrani proces koji angažira posjetitelja, pri čemu dakako narativna struktura sa strane muzeja treba biti dovoljno znanstveno i strukturno utemeljena da izražava jasan smisao svakog elementa priče koja se prenosi, no da pritom potiče individualni fokus i interpretaciju.²⁵

Pokušamo li sažeti ključne točke suvremene koncepcije muzeja vode primjenjive na budući koncept splitskog muzeja, a kojima će svakako biti izazovno pristupiti ovisno o financijskim mogućnostima i skromnim prostornim gabaritima, to su: prezentacija samog prostora muzeja te povijesti splitske vodoopskrbe, kao i uvrštavanje topografske i ekološke priče o splitskoj vodi u pomno promišljenu, znanstveno utemeljenu, tehnički postojanu i pristupačnu digitalizaciju, te umreženost kako promocijom u javnom online prostoru, tako i sudjelovanjem u inicijativama i organizacijama lokalne i šire kulturne zajednice.

Tomislav Bosnić

Ana Šverko

25 Izdvajamo: Sofia Almeida, Ana Campos et. al., *Global Perspectives on Strategic Storytelling in Destination Marketing*, Hershey, 2022.

3.2. Prostor i postav: koncept muzealizacije građevine

Potrebno je ponovo uspostaviti izvorne vrijednosti zgrade. U nemogućnosti vraćanja izvorne funkcije (što bi s konzervatorskog gledišta bilo najbolje rješenje), predlaže se adaptirati zgradu za najrodniju namjenu, a to je muzejska, kroz koju bi se građevina, njezin značaj za splitsku povijest i njezine arhitektonske i ostale vrijednosti mogle najbolje predstaviti javnosti.

Vanjske površine – platforma iznad spremnikâ i terasa iznad prizemlja – važne su za razumijevanje šireg konteksta nastanka zgrade i za uklapanje u okolni prostor. To se uglavnom odnosi na zapadnu i južnu stranu parcele. Pod pretpostavkom da će se arheološki lokalitet *Ad basilicas pictas* urediti u doglednoj budućnosti, treba uspostaviti logičan prostorni odnos tog lokaliteta s okolišem zgrade vodovoda. To nije lak zadatak s obzirom na znatnu denivelaciju terena, kao i na činjenicu da je dio parcele zgrade vodovoda iskopan i postao dio neuređenog i zapuštenog arheološkog lokaliteta. Predlaže se ponovno uspostaviti parcelu zgrade u punoj površini, što bi se moglo izvesti horizontalnom konstrukcijom koja bi mogla imati funkciju nadstrešnice u sjeveroistočnom dijelu arheološkog lokaliteta i poslužiti kao lapidarij, za postavu informacijskih panoa i slično.²⁶ Na taj način bi se mogla uspostaviti danas gotovo u potpunosti prekinuta pješačka komunikacija između Ulice Domovinskog rata i ulice

26 Slična nadstrešnica, odnosno pješačka komunikacija mogla bi se izvesti i s istočne i južne strane, kako bi se lokalitet bolje integrirao u okolni prostor.

nad usjekom željezničke pruge. Istovremeno bi trebalo urediti prostor zapadno od prizemne zgrade vodovoda, odnosno platformu iznad spremnikâ vode, kao javnu površinu na kojoj bi se, pored uobičajene urbane opreme, mogao osmisliti način prezentacije susjednog arheološkog lokaliteta, ali i dati osnovne informacije o zgradi vodovoda, o Dioklecijanovom akveduktu i njegovoj obnovi u 19. stoljeću. Ta bi informacija mogla služiti kao uvod i svojevrsan poziv u detaljniju prezentaciju unutar zgrade. Kao dopuna takvoj prezentaciji mogla bi poslužiti komplementarna informacija o izvornoj i današnjoj topografiji, odnosno o prostornom i vremenskom kontekstu šireg lokaliteta koju bi bilo najpodesnije organizirati na terasi zgrade vodovoda, s koje se pruža dobar pogled na otvoreni dio arheološkog lokaliteta, kao i na ostatak okolnog prostora. U tu svrhu mogu se koristiti panoramski crteži, tlocrti, grafičke rekonstrukcije, karte grada i okolice (suvremene i povijesne), te makete šireg lokaliteta, kao i cjelokupne trase akvedukta, gradske vodovodne mreže, željezničke pruge i glavnih cestovnih pravaca u vrijeme obnove i gradnje vodovoda u 19. stoljeću.

U unutrašnjosti zgrade trebalo bi prezentirati način funkcioniranja vodospreme – od ulaska vode kroz dovodni kanal do izlaska kroz cijevi u „strojarnici“. To uključuje prije svega prezentaciju i djelomičnu rekonstrukciju svih ključnih tehnoloških elemenata za čuvanje i distribuciju vode, kao i za osiguranje higijenskih uvjeta (rešetke-filteri, prozori i otvori za ventilaciju u svodovima, taložnice). Elementi koji nedostaju mogu se prezentirati preko starih nacрта i virtualnih rekonstrukcija. Nakon uklanjanja novije

međukatne konstrukcije i povezivanja prizemnog i podzemnih prostora, neophodno je omogućiti normalan protok posjetitelja. To znači da treba primijeniti sve tehničke mjere za sigurnost boravka i kretanja unutar objekta – ograde na platformi uz tri zida prizemlja, kao i ograde i rukohvate na stubištima koja se spuštaju u spremnike, protuklizne hodne površine, osobito na stubištima. Pri tome se ne smiju oštetiti izvorni dijelovi građevine. Da bi se uspostavio kružni protok posjetitelja, moguće je izvesti usku platformu uz zapadni zid. Ukoliko se pokaže neophodno radi prihvata manjih i srednjih skupina posjetitelja, može se omogućiti i uspostava središnje platforme iza ulaznih vrata. S obzirom na to da izvorno nisu postojale (jer nisu bile funkcionalno potrebne), nove platforme trebaju biti izvedene na suvremen način, ali tako da se minimalno prekida fizička i vizualna veza između gornje i donje razine (pod od metalne rešetke ili stakla). Općenito, ukoliko se ne radi o obnovi izvornog izgleda pojedinih elemenata građevine (poput djelomičnog zazidavanja prozora i rekonstrukcije izvornog zatvaranja kliznim kaptima), svi novi dijelovi trebaju biti izvedeni na suvremen, funkcionalan način.

Umjetna rasvjeta unutrašnjosti treba biti diskretna kako bi se barem djelomično obnovio izvorni ugođaj mračnog prostora u koji nisu izravno dopirale sunčeve zrake. Funkcionalna rasvjeta treba hodne putanje učiniti sigurnima, dok ambijentalna rasvjeta treba tek naznačiti volumene. Rasvjeta vezana uz izložbeni postav treba također biti podređena postizanju cjelokupnog dojma. Posjetitelji trebaju dobiti kratku, ali dovoljnu informaciju o građevini

i svim njezinim funkcionalnim elementima, raspoređenu uzduž staze obilaska. Opširna, informacija o širem prostornom i vremenskom kontekstu – hidrologija gradskog i okolnog područja, kao i šire regije; Dioklecijanov akvedukt; obnova vodovoda – posjetiteljima se u ovom konceptu pruža multimedijском tehnologijom koja će biti minimalno fizički, a sadržajno bogato prisutna u prostoru.

Goran Nikšić

BIBLIOGRAFIJA

- Abramić, Mihovil. „O povijesti Salone“. *Antička Salona*, Nenad Cambi (ur.). Split, 1991.
- Almeida, Sofia; Campos, Ana C. et al. *Global Perspectives on Strategic Storytelling in Destination Marketing*. Hershey, 2022.
- Ashby, Thomas. *The Aqueducts of Ancient Rome*. Oxford, 1935.
- Babić, Ivo. „Prostor između Trogira i Splita“. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*. Vol. 18, No. 1, 1985.
- Belamarić, Josip et al. *Dioklecijanov akvedukt*, Josip Belamarić (ur.). Split, 1999.
- Belamarić, Josip; Matijašić, Robert et al. *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske*, Slavko Šterk (ur.). Zagreb, 1988.
- Belamarić, Josip. „Gynaecium Iovense Dalmatiae – Aspalatho“. *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*. Vol. 40, 2004.
- Belamarić, Josip. *Studije iz starije umjetnosti na Jadranu*, Sv. 2. Split, 2012.
- Belamarić, Josip. „Ostava srebrnog posuda pronađena 1493. na putu prema Prosiku kraj Solina“. *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*. Vol. 36, 2012.
- Belamarić, Josip. „Urbanistički aspekti prve dubrovačke industrije u 15. stoljeću“. *Renesansa i renesanse*, Predrag Marković, Jasenka Gudelj (ur.). Zagreb, 2008.
- Belamarić, Josip. „Za Vicka Andrića: jedan zvonik više, jedan zvonik manje“. *Klesarstvo i graditeljstvo*. Vol. 3/4, 2010.
- Belamarić, Josip. „Zapažanja o projektima klasicističkog arhitekta Vicka Andrića“. *Adrias*. Vol. 18, 2012.
- Belamarić, Josip. *Freud u Splitu: neomaurska kuća na splitskoj Obali*. Split – Zagreb, 2006.
- Belamarić, Josip. *Split i Dioklecijanova palača na slikama danskih slikara Johana Petera Kornbecka i Christiana Frederika Emila Eckardta / Split and Diocletian's Palace by the Danish Painters Johan Peter Kornbeck and Christian Frederik Emil Eckardt*. Split, 2020.
- Belamarić, Josip. *Studije iz starije umjetnosti na Jadranu*, Sv. 2. Split, 2012.
- Belamarić, Josip. *Studije iz starije umjetnosti na Jadranu*, Sv. 3. Split, 2020.
- Bencze, László. *The Occupation of Bosnia and Herzegovina in 1878*. New York, 2005.
- Beović, Branka. „Iz povijesti vodnog gospodarstva: 140 godina vodovoda u Splitu“. *Hrvatske vode*. Vol. 28, No. 112, 2020.
- Betz, Artur. „Neuen Inschriften aus dem römischen Dalmatien“. *Abramićev zbornik*, Sv. 2. Split, 1957.
- Borčić, Goran. *Povijest pisana svjetlom. Split od Prisce do Adriane*, 3. dio. Split, 2018.
- Boylan, Patrick et al. *Running a Museum: A Practical Handbook*. Pariz, 2004.
- Bulić, Frane; Karaman, Ljubo. *Palača cara Dioklecijana u Splitu*. Zagreb, 1927.
- Buškariol, Frane. „Bilice kod Solina – Klis – Grlo“. *Obavijesti HAD*. Vol. 19, No. 1, 1987.
- Buškariol, Frane. *Arheološki pregled*. Beograd, 1986.
- Buškariol, Frane. *Arheološki pregled*. Ljubljana, 1988.
- Cambi, Nenad et al. *Antička Salona*. Split, 1991.
- Carcopino, Jérôme. *Rim u razdoblju najvišeg uspona carstva*. Zagreb, 1981.
- Carrara, Francesco. „Iskapanja u Saloni“. *Antička Salona*, Nenad Cambi (ur.). Split, 1991.
- Cingeli, Nebojša; Penović, Anita. *Arheološki izvještaj: Ulica Domovinskog rata, Ad basilicas pictas*. Neir d.o.o. Split 2013.
- Cingeli, Nebojša; Marasović, Katja; Penović, Anita. „Rimska tržnica – macellum u Splitu“. *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*. Vol. 113, No. 2, 2020.
- Cunliffe, Barry W. *Rome and her Empire*. Maidenhead, 1978.
- Duplančić, Arsen. „Građa za poznavanje kliške tvrđave do početka 19. stoljeća“. *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*. Vol. 17, 1991.
- Duplančić, Arsen. *Regesta zapisnika splitskog Velikog vijeća od 1620. do 1755. godine*. Split, 1998.
- Eschebach, Hans. „Pompéii. La distribution des eaux dans une grande ville romaine“. *Les dossiers d'archéologie*. No. 38, 1979.
- Fisković, Cvito. „Otvaranje Zlatnih vrata Dioklecijanove palače u Splitu“.

Grada i prilozi za povijest Dalmacije, Sv. 12: Zbornik radova posvećenih sedamdesetogodišnjici života Danice Božić-Bužančić, Nataša Bajić-Žarko (ur.). Split, 1996.

García, Jorge T. „La corona radiata de Helios-Sol como símbolo de poder en la cultura visual romana“. *Potestas*. Vol. 11, 2017.

Ghezzi, Michele P. „L'Istria e la Dalmazia nel XIX secolo“. *Atti e memorie della Società dalmata di storia patria*. Vol. 30, 2001.

Gojković, Milan; Katanić, Nadežda. *Grada za proučavanje starih kamenih mostova i akvedukata u Hrvatskoj*. Beograd - Zagreb, 1972.

Grabovac, Julije. *Dalmacija u oslobodilačkom pokretu hercegovačko-bosanske raje (1875-1878)*. Split, 1991.

Gregorovius, Ferdinand. *Storia della città di Roma nel medioevo*, Sv. 1. Torino, 1973.

Gross, Mirjana. „Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1914.“ *Historijski zbornik*. Vol. 19-20, No. 1-4, 1966.-1967.

Ilakovac, Boris. „Obnova rimskih akvedukata u Hrvatskoj u 19. stoljeću“.

Dioklecijanov akvedukt, Josip Belamarić (ur.). Split, 1999.

Ilakovac, Boris. *Rimski akvedukti na području sjeverne Dalmacije*. Zagreb, 1982.

Janin, Raymond. *Constantinople byzantine*. Pariz, 1964.

Katić, Lovre. „Još o darovima Zvonimira i Stjepana II. koludricama sv. Benedikta u Splitu“. *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*. Vol. 49, 1926-27.

Katić, Lovre. *Rasprave i članci iz hrvatske povijesti*. Split, 1993.

Kečkemet, Duško. „Crteži i grafike Dioklecijanove palače Fischera von Erlacha“. *Peristil*. Vol. 30, 1987.

Kečkemet, Duško. „Projekt Vicka Andrića za obnovu splitskog vodovoda“. *Dioklecijanov akvedukt*, Josip Belamarić (ur.). Split, 1999.
Kečkemet, Duško. *Ante Bajamonti i Split*. Split, 2007.

Kečkemet, Duško. *Splitska fontana*. Split, 1994.

Kečkemet, Duško. *Vicko Andrić, arhitekt i konzervator 1793-1866*. Split, 1993.

Kozličić, Mithad. *Kartografski spomenici hrvatskog Jadrana*. Zagreb, 1995.

Lassalle, Victor. „Le Pont du Gard et l'aqueduc de Nîmes“. *Les dossiers d'archéologie*. Vol. 38, 1979.

Malcolm, Noel. *Povijest Bosne. Kratki pregled*. Zagreb - Sarajevo, 1995.

Maraković, Nikolina; Turković, Tin. „'Velike salonitanske terme' - nova razmatranja prostorne organizacije kupališnoga sklopa“. *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*. Vol. 37, 2013.

Maraković, Nikolina; Turković, Tin. „'Velike salonitanske terme' - od antičke kuće do biskupskih kupelji“. *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*. Vol. 38, 2014.

Marasović, Katja; Marasović, Tomislav. „Naseljavanje Dioklecijanove palače“, *Munuscula in honorem Željko Rapanić - zbornik povodom osamdesetog rođendana*, Miljenko Jurković, Ante Milošević (ur.). Zagreb - Motovun - Split, 2012.

Marasović, Katja; Margeta, Jure. *Povijesno-prostorna studija Dioklecijanovog akvedukta*. Split, 2019.

Milocco, Giorgio. *Viva Dreossi e Antonelli : in grazia di quelli in ferrata si va! : Francesco Verzegnassi deputato liberale a Vienna*. Cormons, 2021.

Milović, Jevto. „Dnevnik o razvoju pregovora suda od kmetstva na Paštrovskoj Planini Eduarda Grijia iz 1841. god.“ *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*. Vol. 4-5, 1956.

Muljačić, Slavko. „Novi i zaboravljeni podaci o gradnji rušenju monumentalne česme na splitskoj obali“. *Kulturna baština*. Vol. 22-23, 1993.

Muljačić, Slavko. „Regulacijski plan Francesca Locatija iz 1862.“ *Kulturna baština*. Vol. 37, 2011.

Mumford, Lewis. *Grad u historiji*. Zagreb, 1968.

Nikšić, Goran. „Diocletian's Palace - design and construction“. *Bruckneudorf und Gamzigrad. Spätantike Paläste und Großvillen im Donau-Balkan-Raum, Akten des Internationalen Kolloquiums in Bruckneudorf vom 15. bis 18. Oktober*, Gerda v. Bülow i Heinrich Zabehlicky (ur.). Bonn, 2011.

- Nikšić, Goran, „Dioklecijanova palača – reinterpetacija izvorne namjene i arhitekture“, *Niš i Vizantija X, zbornik radova simpozija u Nišu* 3.-5. 6. 2011., Miša Rakocija (ur.). Niš, 2012.
- Novak, Grga. *Povijest Splita*, Sv. 4. Split, 1978.
- Novak, Grga. *Povijest Splita: od 1797. god. do 1882. god.*, Sv. 3. Split, 1965.
- Novak, Grga. *Prošlost Dalmacije: od Kandijskoga rata do Rapallskog ugovora*, Sv. 2. Zagreb, 1944.
- Oršolić, Tado. „Sudjelovanje dalmatinskih postrojbi u zaposjedanju Bosne i Hercegovine 1878.“ *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*. Vol. 42, 2000.
- Pederin, Ivan. *Njemački putopisi po Dalmaciji*. Split, 1989.
- Pejković, Dražen. „160 godina splitskog urbanizma: 1854.-2014.“ *Istraživanja u urbanističkom planiranju: pedagoška bilježnica*, Josip Belamarić, Dražen Pejković, Ana Šverko (ur.), Sv. 2. Split, 2020.
- Peričić, Šime. „Odjek bosansko-hercegovačkog ustanka (1875.-1878.)“ *Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875-1878. godine*, Rade Petrović (ur.). Sarajevo, 1977.
- Petrić, Perislav. „Splitski toponimi (nastavak)“. *Čakavska rič*. Vol. 13, No. 1, 1985.
- Petrić, Perislav. „Splitski toponimi (nastavak)“. *Čakavska rič*. Vol. 14, No. 1, 1986.
- Petrić, Perislav. „Splitski toponimi“. *Čakavska rič*. Vol. 12, No. 1-2, 1984.
- Piplović, Stanko. „100 godina splitskog vodovoda“. *Kulturna baština*. Vol. 11-12, 1981.
- Piplović, Stanko. „Stari bunari u Splitu“. *Kulturna baština*. Vol. 20., 1990.
- Piplović, Stanko. *Splitske vode u prošlosti*. Split, 2019.
- Rakob, Friedrich. „L'aqueduc de Carthage“. *Les dossiers d'archéologie*. No. 38, 1979.
- Saumarez Smith, Charles. *The Art Museum in Modern Times*. London, 2021.
- Suić, Mate. *Antički grad na istočnom Jadranu*. Zagreb, 1976.
- Tudor, Gordana. „Djelovanje obitelji Palese u Splitu“. *Kulturna baština*. Vol. 38, 2012.
- Vitruvije. *Deset knjiga o arhitekturi*. Zagreb, 1997.
- Vrandečić, Josip. *Dalmatinski autonomistički pokret u XIX. stoljeću*. Zagreb, 2002.
- Witcomb, Andrea. „Museum Gallery Interpretation and Material Culture“, „Communicating in a digital world: The museums evolution“. *Re-Imagining the Museum: Beyond the Mausoleum*, Andrea Witcomb (ur.). London, 2003.
- Web izvori**
- .ITaliani. www.italiani.it/
- Dizionario Biografico dei Friulani. www.dizionariobiograficodeifriulani.it/
- European Route of Industrial Heritage. www.erih.net/
- Europski parlament. www.europarl.europa.eu/
- Fundació Agbar. www.fundacioagbar.org/es/inicio/
- HYDRIA Virtual Museum. hydriaproject.info/
- International Council of Museums. icom.museum/
- London Museum of Water & Steam, waterandsteam.org.uk/
- Ministarstvo kulture i medija Republike Hrvatske, min-kulture.gov.hr/
- Museu Agbar de les Aigües. www.museudelesaigues.cat/
- Napoli Sotterranea. www.napolisotterranea.org/
- Network of European Museum Organisations. www.ne-mo.org/
- Službena stranica Nacionalne razvojne strategije Republike Hrvatske hrvatska2030.hr/
- Studio Azzurro, www.studioazzurro.com/
- Ujedinjeni narodi – službeni dokumentacijski sustav. documents.un.org/prod/ods.nsf/home.xsp/
- Water Museums Global Network. www.watermuseums.net/
- Željeznice Federacije Bosne i Hercegovine. www.zfbh.ba/

*Integralna konzervatorsko-muzeološka
studija zgrade starog vodovoda*

Autori:

Dr. sc. Joško Belamarić

Dr. sc. Goran Nikšić

Dr. sc. Ana Šverko

Izvršni urednik:

Tomislav Bosnić

Fotografije arhivske građe:

Živko Bačić

Lektura:

Mirko Sardelić

Grafičko oblikovanje:

Damir Gamulin

Voditeljica istraživanja:

Dr. sc. Katarina Horvat - Levaj

Naručitelj:

Grad Split

ISBN 978-953-373-021-9

Institut za povijest umjetnosti

2022.

